

TE PŪRONGO Ā-TAU 2018

*Ko Te Mātāwai tukuna kia rere
te whakarauora i te reo Māori!!*

Ki a Te Minita Whanaketanga Māori

I raro i te whakahau a te tekiona 27(2) o Te Ture mō Te Reo Māori 2016, e tāpaea ana i konei mā te Poari o Te Mātāwai, te pūrongo ā-tau mō ngā whakahaerenga a Te Mātāwai mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2018.

Mereana Selby
Hoa-Toihau

Waihoroi Shortland
Hoa-Toihau

I tāpaea ki te Whare Pāremata i raro i te whakahau a te tekiona 27(3) o Te Ture mō Te Reo Māori 2016.

Te Iringa Kōrero

Te Iringa Kōrero

1 NGĀ TUHINGA WHAKATAKI

Ngā Mātāpono	4
Te Rautaki Maihi Māori	5
Te Mātāwai – Ko Wai Mātou?	6
Whakamanahia te reo	8
Whakapono ki te iwi Māori	10
Te Ara Kōkiri	11

2 NGĀ HŌTAKA MAHI

Te Mātāuru – te haumi i te whakarauoratanga o te reo Māori	12
Te Matatū – te hautū i te whakarauoratanga o te reo Māori	25
Te Mātātupu – te rangahau i te whakarauoratanga o te reo Māori	26

3 NGĀ KAWENGA MAHI

Te Hauora o te Whakahaere me ngā Pūkenga Tarāwhare	28
Ngā Tūranga me Ngā Kawenga	29
Ngā Here a te Rangatira Pai	31
Ngā Rohenga Pūtea	32

4 NGĀ TAUAKI PŪTEA

Te Pūrongo a te Kaitātari Kaute Motuhake	44
Te Tauaki Noho Haepapa	47
Te Tauaki Whiwhinga, Whakapaunga Whānui	48
Te Tauaki Tūnga Pūtea	49
Te Tauaki Nekeneke Tūtanga	50
Te Tauaki Kapewhititi	50
Ngā Kōrero Tauaki Pūtea	51
Tāpiritanga A: Rārangi Whakahaere	59

1 NGĀ TUHINGA WHAKATAKI

Ngā Mātāpono *Ngā Mātāpono*

He reo tuku iho te reo taketake o Aotearoa

Poua, whakatipuria,
tāwharautia te reo ūkaipō i roto i ngā hapori

Ko ngā iwi me ngāi Māori ngā purutanga
mauri o 'Te Whare o Te Reo Mauri Ora'

Kia ū ki te wairua Māori

Kia raka te mauī, kia raka te katau

Te Rautaki Maihi Māori

Te Rautaki Maihi Māori

Te Whāinga Tāahu

Kia ūkaipō anō te reo!

*Te whakahoki ake i te reo Māori hei reo ūkaipō
i ngā kāinga me ngā hapori.*

Tuakiritanga

Ka hāpaitia te tuakiritanga o te rohe me te whakakotahitanga o te hapori e te whakamahinga o te reo Māori.

Whakatipuranga

Ka tautokona ngā whānau (ngā kāinga) ki te whakahoki ake me te tiaki i te reo Māori hei reo ūkaipō.

Ngā Ara Whakatutuki

Taiao Rumaki Reo

Te arotahi ki te para huarahi hou mā ngā hapori me ngā whānau e whai wāhi atu ai rātou ki ngā taiao reo Māori rumaki.

Te Whakarite Mahere Whakarauora i te Reo

Te arotahi ki te whakapiki ake i ngā pūkenga me te hunga o ngā kāinga, o ngā hapori, o ngā rohe me ngā iwi ka mahi ki te whakarauora i te reo.

Te Mātāwai – Ko Wai Mātou? Ko Wai Matou?

Ko Te Mātāwai tukuna kia rere, kia horoia te ao, kia horoia ā tātou tamariki huri noa i te wai mātao, i te wai i tuku mai i ngā puna wai o ā tātou mātua –
Tā Tamati Reedy, Toihau, Te Paepae Motuhake (2010)

Eai ki te Toihau o te rōpū ārahi, a Tā Tamati Reedy, i whakatūria a Te Mātāwai kia noho mai ai he huarahi mā te iwi Māori ki te āta whai kia matomato te tupu o te reo Māori i te whānuitanga atu o te pāpori; kia rumakina ai ngā reanga tamariki Māori ki te reo o ō rātou tūpuna.

I te 2016 ka whakatūria a Te Mātāwai e Te Ture mō Te Reo Māori (2016), ko tāna whāinga ko te mahi mā ngā iwi me ngāi Māori.

I tērā tau i whakaūngia e mātou te Rautaki Maihi Māori tuatahi, ko tāna whāinga tāhuhu ko “te whakahoki anō i te reo Māori hei reo ūkaipō – ‘kia ūkaipō anō te reo.” E whakatinanahia ai ngā whakaaro, kaua ō Tā Tamati anahe, engari ō te iwi Māori nui tonu, o ngā hapori me te hunga whai pānga ki te rāngai, e arotahi ana a Te Mātāwai ki ngā kāinga me ngā hapori hei wāhi mātua mō te whakarauora i te reo Māori.

He hinonga motuhake ā-ture hou mātou, ka mutu i roto i te tau ka taha, i whai mātou ki te whakamahi i tō mātou motuhaketanga ki te para huarahi hou ki te mahi i ngā mahi.

E whai ake nei ngā mema 13 o te Poari, 11 i kōwhiria e ngā iwi me ngā kāhui rāngai, tokorua i kopoua e te Minita Whanaketanga Māori, ka mutu e ngākau pono ana te katoa kia pai ake ngā āhuatanga e pā ana ki te reo Māori.

Kāhui ā-iwi

Te Waipounamu	Nuki Tākao (ki te 30 o Whiringa-ā-rangi 2017) Paulette Elliffe-Tamati (te pikī tūranga mō Nuki Tākao mai i te 1 o Hakihea 2017)
Mātaatua	Bentham Ohia
Te Tai Rāwhiti	Jeremy Tātere MacLeod
Te Arawa	Cathy Dewes
Te Tai Hau-ā-uru	Ruakere Hond
Tainui	Pānia Papa
Te Tai Tokerau	Waihoroi Shortland (he Hoa-Toihau anō)

Kāhui ā-Reo Tukutuku

Haporī	Hiria Hape
Mātauranga	Mereana Selby (he Hoa-Toihau anō)
Pāpāho	Scotty Morrison
Te Hunga Noho Tāone	Hēmi Dale

Kopounga a te Minita

Rawinia Higgins (ki te 19 o Pipiri 2018)
Robin Hapi

E hautūngia ana te taha whakahaere o Te Mātāwai e tō mātou Tumu Whakarae, e Te Atarangi Whiu, me tētahi kāhui kaimahi tokooti (te Tari) e mahi mai ana i Te Whanga-nui-a-Tara.

Whakamanahia te reo – te whakarerekē i te āhua o te mahi i ngā mahi

Whakamanahia te reo

Kei ngā mana, kei ngā reo, kei ngā kāhui kārangeranga, tēnā rā tātou katoa. I runga i te whakahau a te Poari o Te Mātāwai, e waingōhia ana ki te tāpae atu i tā mātou Pūrongo ā-Tau poha tuatahi. He tau kokenga nui te tau 2017-18 mō tō mātou whakahaere.

I runga i te ārahi mai a ngā wawata me ngā take tōmua a ngā iwi Māori, ka whakamanahia te Rautaki Maihi Māori tuatahi ake. Ko tāna he whakatakoto ake i tētahi whāinga tāhuhu mō te reo Māori – kia ūkaipō anō te reo – me te aha, kāore mātou e tahuri kē i ngā mahi whakarauora i te reo Māori. He karanga tēnei kia kawea ake e te katoa te mānuka kua takoto ki te whakahaumanu i te reo Māori, kia hoki anō hei reo ūkaipō.

Te whakatupu whātunga toa mō te reo

I te whai pānga a te Poari ki ngā iwi Māori me ngā rāngai, e hira ana te whai tūnga a ngā kāhui ā-iwi me ngā kāhui ā-reo tukutuku. Ko Te Mātāuru - tā mātou hōtaka haumitanga hou - te wāhi tika mō tēnei. I te tīmatanga o te tau ka whakaaehia e te Poari te tukanga whakariterite i tētahi whatunga toa hou mō te reo i te whānuitanga atu o ā mātou kāhui o te motu. E whakapono ana mātou mā ēnei whakaritenga e 'tiakina ai ngā rā ki tua' mō Te Mātāwai, e ngoto ai ā mātou mahi ki te whānuitanga atu o ā mātou kāhui 11, ki Aotearoa nui tonu anō, ina mātau ake ai, inā whai wāhi mai ai te hunga whai pānga ki ā mātou mahi.

Te haumi i ā mātou hapori

I tīmata i te tau nei ā mātou kawenga haumitanga (Te Mātaurū) ki te whakarauora i te reo Māori i roto i ngā hapori. I te 2017/18 i tohaina e te Poari tētahi \$7.56miriona ki ā mātou kāhui e whitu, e \$2.7miriona ki te kāhui o Te Reo Tukutuku. Hui katoa, \$10.260miriona i tohaina mō ngā mahi reo e āia ana e ngā rohe tonu.

Tae rawa ki te mutunga o te tau, kua tāpuia e ngā kāhui tētahi \$6.208m, ko tētahi \$585,000 o tērā i whakapaua e ngā rōpū hapori. Ka rere atu nei ki te 2018/19, tērā tonu ka whakapaua, ki ngā hapori, kaua te toenga anahe o te \$10.260miriona o tēnei tau, engari ina kaha ake ngā tono a te rohe, tētahi wāhi nui tonu o te tahua mō te 2018/19.

Ko te hiamo, ko te whakatara te kai a te Poari, a ngā Pae Motuhake me ngā kaimahi i te whakatinanatanga o Te Mātāuru. E tiketike ana ngā tūmanako o ngā hapori Māori, ka mutu ka pūmau mātou ki te tautoko i ngā hapori ki te whai i ā rātou ake kaupapa hou. Nō te iwi nui tonu te reo Māori, mā rātou tonu e whakatau me pēhea te tautoko i a rātou e ora tonu ai te reo.

Te hautūtanga o te reo Māori

Kua takoto mai ki Te Ture mō Te Reo Māori (2016) ngā kawenga a Te Mātāwai mō te taha ki te hautū i te rāngai. I roto i ā mātou mahi mō te tau, ka tukua e Te Mātāwai tana Reta Tūmanakotanga tuatahi ki Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori (MTS), i kopoua atu anō tā mātou kopounga tuatahi, a Kingi Kiriona, ki tō rātou Poari. He takoha nui tā te rāngai pāpāho, kaua ki te rautaki a te Karauna anahe, engari ki te Maihi Māori anō. Ko te tūmanako mō ngā tau ka takoto ake nei, kia kaha ake tā mātou mahi ngātahi me te whai painga o tēnei ki ngā rohe, ki te motu anō, ina huawaeretia te reo Māori e te ao pāpāho i ngā kāinga me ngā hapori.

He mea hira tonu te āhei a te Poari ki te ārahi i te whanaketanga o te Maihi Karauna a te Karauna. Mā te whakapakari ake i ngā hononga i te whānuitanga atu o Te Whare o Te Reo Mauri Ora e mārama ai, e tautokona ai ngā mahi a tēnā me tēnā i ngā Maihi e rua.

*E hangaia ana e mātou he whatunga kāhui
i ngā takiwā me ngā rohe, ko tā ēnei he
whakakaha ake i ngā kāinga me ngā hapori.*

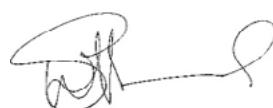
I kī ake mātou i tērā tau "ko te wero nui katoa ki a mātou ko te whai ara kē hei whakarauora i tō tātou reo." Kua huri nei te tau, ka taea e mātou te kī pono e hou ana te ara e whāia ana e mātou ki te whakarauora i te reo. E hangaia ana e mātou he whatunga kāhui i ngā takiwā me ngā rohe, ko tā ēnei he whakakaha ake i ngā kāinga me ngā hapori. E whai ana mātou kia pakari ake ngā mahi hautū i te whānuitanga atu o te rāngai reo Māori e kaha ake ai te tautokona o te reo i te pāpori, i ngā hapori me ngā kāinga. Ina hoki whakamuri te titiro ki ngā mahi kua tutuki i tēnei tau, ko tā mātou wero hou ko te whakaū i te whai hua o ngā huarahi hou e whāia ana ki te whakatutuki i ngā whāinga a te Maihi Māori.

Nā ngā Hoa-Toihau

Mereana Selby

Hei whakakapi ake, e mihi ana ki ngā mema tuatahi, ki a Nuki Tākao (mema o Te Kāhui ā-Iwi o Te Wai Pounamu) me Ahorangi Rawinia Higgins (kopounga a te Minita) i rihaaina nei i te Poari i tēnei tau. E rua, e rua he reo kaha, he māngai kaha i kohara ki te whakaputa whakaaro i te tīmatanga o te whanaketanga o Te Mātāwai. Heoi, he waimarietanga tonu, inā rā, ahakoa tā rāua makere atu i te Poari, ka mahi tahi tonu mātou, ki a Nuki Tākao, tētahi mema o tā mātou Pae Motuhake o Te Waipounamu, ki a Ahorangi Higgins, te Toihau o Te Taura Whiri i te Reo Māori, tētahi o ngā hoa kōtui o Te Whare o Te Reo Mauri Ora.

Waihoroi Shortland

Whakapono ki te iwi Māori – te para huarahi hou

Whakapono ki te iwi Māori

**Kei ngā maunga whakahī, kei ngā marae maha, kei ngā whānau, tēnā rā tātou katoa,
E whakahīhī ana au ki te tautoko i te Poari o Te Mātāwai ki te tāpae pūrongo mō tā mātou
tau poha tuatahi e haere ana.**

Ki ōku, ki ō te Tumu Whakarae whakaaro, he tau para huarahi hou te tau 2017/18: te tautoko i ngā kāhui ā-iwi, ā-rāngai anō ki te whakarite mahere me te whakatau haumitanga kia hāngai ai ki ngā take tōmua a te hapori, a te rohe; te whakakotahi i ngā rōpū ā-iwi, ā-hapori i raro i te mahere kotahi ki te whakawhiti i ō rātou mātauranga, ō rātou pūkenga me ā rātou wheako; me te mahi tahi ki ētahi āpiha whānui o te Maihi Karauna e mārama ai mātou ki ā rātou ake kawenga, ki ngā kawenga anō e rite ana ki ā Te Mātāwai.

Heoi, tērā tonu e ara ake ai he wero ina parahia he ara mahi hou: ko te wero o te para huarahi e whai wāhi tūturu ai te hunga whai pānga katoa ki ngā mahi; te wero o te whakatinana hōtaka hou ki ētahi rohe, ki ētahi rāngai rerekē katoa; te wero kia tika te rahi me te hāngai o ngā rauemi i ngā kāinga me ngā hapori; ka mutu, te wero o te mahi tahi, ki te whānuitanga atu hoki o te kāwantanga. Heoi, koinei rā te tūturutanga mō mātou, me te mahi i kawea ake e au.

Ngā mahi i tutuki

Mō te tau ka hori nei e whakahīhī ana au ki te whakamirima i ngā take e whai ake nei:

Te Mātāuru – tā mātou hōtaka haumitanga hou mō ngā kāinga me ngā hapori

Nā runga i te whakaaehia o te ara haumi ka āia e te kāhui, ka tahuri te katoa o ngā kāhui ā-iwi e whitu me ngā kāhui ā-reo tukutuku (e whā katoa ngā rāngai reo tukutuku) ki te whakatū i ā rātou ake pae motuhake hei ārahi i te whanaketanga o ā rātou hōtaka mō ā rātou ake kāhui. Tae rawa ki te tīmatanga o te tau maramataka hou, e 64 ngā māngai mō ngā iwi Māori me ngā māngai mō ngā rāngai a Te Mātāwai e ārahi ana i ngā take tōmua mā ū rātou rohe/rāngai. Tae rawa ki te paunga o tēnei tau, kua takoto kē mai he mahere haumitanga mā ngā kāhui katoa, ka mutu paku neke atu i te 250 ngā haumitanga kua whakaaehia e tō mātou Poari.

Te Matatū - te kawe i te panonitanga o te reo

Nā te whakaotinga o te Rautaki Maihi Māori, ka mārama a Te Mātāwai ki te wāhi ki te Maihi Karauna me āna pīkaunga. Kua whakamahia e au taku tūnga kaiwhakamāherehere i ngā hui pērā i Te Papa Kōrero (te huinga Tumuaki) me ngā hui a ngā āpiha matua (ka rurukutia e Te Puni Kōkiri me te tae atu a ngā tari me ngā hinonga whānui a te Karauna) kia pono ai te

whanaketia o te Maihi Karauna me te whai kia haere kōtui tēnei ki te Maihi Māori. I noho anō ngā hui nei hei wāhi e taea ai e au te kōkiri ētahi atu take e kōrerohia ana ki a mātou e ngā kāhui, mā roto rānei i ā mātou whakawhitinga whakaaro ki te hunga whai pānga.

Te Mātātupu – te taiwhenua o te reo Māori

He mea nui tonu te noho mai o te pārongo hou katoa, te pārongo hāngai katoa ki te tūāpapa o ā mātou kupu ārahi me ā mātou kōkiritanga mō te reo Māori. I tēnei tau i oti i a mātou te rauna tuatahi o ā mātou tono mahi rangahau, tono pārongo mō te reo Māori e pā ana ki: te reo ā-iwi, ngā mahi reo, te rauemi me te hōtaka, me te āhua o te reo Māori (tōna āhua whānui, i ngā rā anō ki tua). E tirotirohia ana ngā pārongo nei, ka whakamahia hoki hei ārahi i ā mātou mahi ki tua.

Te whakaū i tā mātou tauira whakahaere

Nā runga i te pau o taku tau tuatahi ki te tautoko i te Poari ki te whanake i tā mātou tūāpapa rautaki, ko te take nui i tēnei tau ko te whai kia hāngai tā mātou tauira whakahaere e huawaeretia ai tā mātou hautūtanga rautaki i te taumata ki te motu, me te tautoko i te whakatinanatanga o te āinga-kāhui ki ngā rohe. Kua tīmata taku kimi kaimahi e kaingākau ana ki te whāinga tāhuhu, e kohara ana anō ki te whakarauora i te reo Māori.

E titiro whakamua ana ki te tau e tū mai ana me te pūmau o te ngākau ki te whakapakari ake i tā mātou tautoko i ngā kāhui (ā-rohe, ā-takiwā) me te whakatinana i tā mātou kawenga ki te hautū ā-rautaki me te aroturuki i ngā mahi. *Whakapono ki te iwi Māori. Whakapono ki te reo me ngā tikanga Māori.*

Nā te Tumu Whakarae

Te Atarangi Whiu

Te Ara Kōkiri – ngā mahi kua mahia

Te Ara Kōkiri

Te Mātāuru – te haumi i ngā kāinga me ngā hapori

- 8** Ngā mahere haumitanga ā-rohe, ā-rāngai a ngā Kāhui ā-iwi me ngā Kāhui ā-reo tukutuku
- 65** I tohua ngā mema Pae Motuhake (pae ārahi) hei tautoko i te ara haumitanga a te kāhui
- 257** Ngā tono i tāpaea mā roto i ngā kāhui ā-iwi e 7 katoa
- \$16.9m** Te uara tapeke i tonoa e ngā kāhui ā-iwi e 7 katoa
- \$6.2m** I whakaaehia hei haumitanga kāhui i ngā kāhui ā-iwi e 7 katoa

Te Mātātupu – te whakatupu i te tūāpapa mātauranga

- Tuatahi** Te tātari me te whakarārangī i ngā mahi me ngā rauemi whānui hei whakarauora i te reo Māori (o te motu)
- HOU** Ngā kōrero mō te hauora o te reo Māori
- HOU** Te anga hei ine i te āhua o te reo Māori
- HOU** Ngā take rangahau tōmua ā-rautaki me te anga ka hanga i te tūāpapa mātauranga, ka ārahi i te mahere haumitanga me ngā take tōmua, ka aroturuki anō i te Maihi Māori

Te Matatū – te hautū me te aroturuki ā-rautaki nei

- HOU** Rautaki Maihi Māori – mā te iwi Māori, nā ngā iwi Māori
- Tuatahi** Kopounga ki te Poari o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori
- Uara-Tapiri** Te tāpae whakaaro mō te whanaketanga o te Maihi Karauna
- Te whai wāhi ki ngā take reo Māori mā roto i Te Papa Kōrero**
- 850+** Te hunga whai pānga e whiwhi ana, e whakapāpā ana ki Te Mātāwai mā roto i ngā e-pānui ā-marama (Ngā Karere)

2 NGĀ HŌTAKA MAHI

Te Mātāuru – Ngā haumitanga hei whakarauora i te reo Māori *Te Mātāuru*

Mahi Tahi

Ko tētahi mahi matua mā Te Mātāwai ko te whakaūnga o tā mātou tauira haumitanga hou, te Ānga Kāhui (i whakamanahia e te Poari i te Hōngongoi 2017), me te hōtaka o *Te Mātāuru*.

Ko te take tōmua ki Te Mātāwai i te whanaketanga o te tauira haumitanga hou me te hōtaka nei, ko te whakaū i te mana o ngā iwi Māori ki te whakarite me te whakatau i ā rātou ake take tōmua mō te reo Māori. Waihoki, ko tā te tauira nei he huawaere i te hanganga o ngā pae motuhake (te whatunga toa, te kaitaunaki, te kaiwhakamāherehere mō te reo) hei ā i te hōtaka haumitanga i te taumata ki ngā kāhui ā-iwi o ngā rohe me ngā kāhui ā-reo tukutuku o te motu, hei tautoko hoki i te mema o te Poari o Te Mātāwai e pono ai te whai whakaaro mai o te iwi, o te hapū, o te whānau me te hapori.

Pae Motuhake –

ngā rōpū ārahi ka tohua e ngā kāhui

Ko te wāhi ki ngā pae motuhake ko te tuku hā ki ngā kaupapa a ā rātou ake kāhui, a te rāngai rānei mā roto i tētahi mahere haumitanga. Me mātua hāngai ngā mahere nei ki te Rautaki Maihi Māori, engari ko te mea nui kē, ko te whakaahua a te mahere i ngā kaupapa tōmua me ngā hiahia tūturu o ā rātou iwi, o ngā hapori me ngā rāngai.

Te pae motuhake tuatahi – Ko Ngā Pae Manu mō Te Mātāuru ki Tainui, i whakatūria i te Whiringa-ā-rangi 2017, ko te whakamutunga, ko Te Pae Motuhake mō Te Reo Tukutuku, i te Paengawhāwhā 2018. Pokapoka ana te tūtū mai, me te whakaaro o Te Mātāwai kia kauuanuanutia te rite mai o te rohe me te wātea ake o te tangata, ka mutu ki mua ērā mea i te āta tohu i te wā hei whakatū mai, e rite tonu nei te whāwhaitia. *He whakamārama: ka kitea ngā rā tūturu mō tēnā me tēnā pae motuhake i ngā rāpopotonga mō ngā kāhui.*

E whitiu ki te iwa ngā mema ka āta tautapangia mō ia pae motuhake, ka mutu tae rawa ki te Hōngongoi 2018, e 65 ngā mema ārahi a Te Mātāwai e ārahi ana i ā rātou ake kāhui.

Kei te pūtake o ngā paearu mō ngā mema ārahi ko tō rātou pai ki te noho hei māngai mō ngā take whakarauora i te reo Māori a te iwi, a te rāngai rānei, ka mutu he take hira tonu te whai kia noho mai te hautūtanga o te reo Māori ki te hapori tonu, ki te rohe tonu, tae atu ki te whakatau i te whānuitanga o ngā hiahia e pā ana ki te whakarauora i te reo Māori.

8 Pae Motuhake

65 Mema Pae Motuhake o te motu

110 Iwi whai māngai

Ngā mahi a ngā Pae Motuhake i tēnei tau

Tae atu ki te Pipiri o tēnei tau, kua tuaritia e ngā kāhui ā-iwi e whitu (i runga i ngā tūtohunga ki te Poari o Te Mātāwai hei whakaae mai mā rātou) ā rātou haumitanga mō te tau. I runga i te aromatawai me te mātairua takitahitia, i whakaaetia e ngā kāhui ā-iwi nei (te katoa) tētahi 61% o ngā tono, e 38% o ēnei i whakahekeia te whakawhiwhinga.

Mā te āhei rawa (i raro i ngā paearu haumitanga motuhake a tēnā me tēnā kāhui) me te hāngai anō o ngā tono ki ngā mahere haumitanga (me te Maihi Māori) e āta whakaritea ai mehemea ka tautokona e te kāhui te tono haumitanga. O ngā kāhui ā-iwi e whitu i āta whakatakoto tūtohunga ki te Poari, kāore i whakapaua e ētahi kāhui e whā tā rātou tahua mō te tau (nā te āheinga me te hāngaitanga). I te heke o ngā tohangā i te 2017/18, ka piki ake te tahua ka wātea ki ētahi kāhui e ono mō te 2018/19. Mā tēnā me tēnā kāhui e whakaaroaro tā rātou rauna haumitanga tuatahi, ka arotake ai i ngā ara kua takoto kē, ka pēhea hoki te whakaputa i tēnei mā roto i ā ratou mahere haumitanga, mā te whakatinanatanga rānei i ngā mahi haumi, ngā mea e rua rānei – e whakahaeretia ai te whakatutukinga o ā rātou take haumitanga tōmua me ngā tono ki Te Mātāuru.).

Te whakamahi a Te Mātāwai i ngā Pae Motuhake

E hāngai ana te whai wāhi atu a ngā pae motuhake ki ngā mahi whānui a Te Mātāwai, ki te mātāpono matua a Te Mātāwai - *poua, whakatipuria, tāwharautia te reo ūkaipō i roto i ngā hapori*. I tēnei tau i tautokona e ngā pae motuhake ngā mahi a Te Mātātupu i tā rātou whai wāhi mai, me tā rātou tuku pārongo mō ētahi hōtaka rāngahau matua: He Reo Ora – te tātari i ngā mahi mō te reo Māori, me te whakarārangi i ngā rauemi me ngā tānga. I whakamahia anō tā mātou whatunga pae motuhake mō te tautapa tangata hei kopouna mā Te Mātāwai ki te Poari o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori.

Te tautoko a Te Mātāwai i ngā Pae Motuhake

Ko te tikanga o te ānga kāhui, ko te mahi a Te Mātāwai hei tā te tūāhaere a ngā hapori. Ko tōna tikanga anō, e tūturu ai te kaha o ngā pūkenga me te whakahaere tonuhia o Te Mātāuru, i mate tā mātou:

- whanake kaupapa haumitanga tōmua me ētahi whāinga hei ārahi i ngā mahere haumitanga a ngā kāhui;
- whakatupu pūkenga ki te aromatawai me te whakatau take haumitanga; me te
- ārahi i te aroturukitanga me te aromatawaitanga o Te Mātāuru.

E whai ake nei ētahi whakarāpopotonga taumata tiketike mai i ngā mahere haumi mō te whakarauora i te reo Māori kua noho mai ki tēnā, ki tēnā o ngā kāhui ā-iwi e whitu, me ngā kāhui ā-reo tukutuku mō te tau.

Te Tai Tokerau

Mema Poari i kōwhiria: Waihoroi Shortland

Ngā mema o te Pae Motuhake

- Aperahama Edwards (Ngāti Wai)
- Nora Rameka (Ngāpuhi)
- Glen Wilcox (Ngāti Whātua)
- Taiaha Hawke (Ngāti Whātua ki Ōrakei)
- Moe Milne (Ngāti Hine)
- Debroah Nathan (Te Uri o Hau)
- Anaru Rieper (Te Aupōuri)

**He Kahui kūaka ki te rangi,
he kaupapa waka ki te moana,
ko te reo Māori ia ka tau ki uta.**

Whāinga Whakarauora Reo

- Kua tū pakari ngā kaikōrero me ngā kaikaranga o te rohe i runga i ngā marae o Te Tai Tokerau
- Kua tupu te whakamahia o te reo i roto i ngā kāinga, marae me ngā hapori o Te Tai Tokerau
- Kua tupu te whai wāhi me te tūhono o te ako i te reo me tōna noho rumaki tonu
- He whakatū whatanga mō te reo o Te Tai Tokerau
- Kua mau te whanaungatanga me te mahi tahiri i roto i te reo Māori ki Te Tai Tokerau
- Ka tupu mai he reanga kōrero Māori ko te reo Māori tōna reo matua

Kāhui	2017/18 Te Mātāuru (\$000)	2017/18 Tāpuinga (\$000)	2017/18 Whakapaunga (\$000)	2018/19 Te Mātāuru (\$000)
Te Tai Tokerau	1,080	747	0	1,413

Whakatakinga

He whānui, he whāroa te rerenga matawhenua o Te Tai Tokerau, e noho māngai ana tēnei o ngā pae motuhake mō ētahi iwi 16 mai i te Hiku-o-Te-Ika ki Tāmaki-makaurau.

Ko ngā mahi i tutuki i te kāhui o Te Tai Tokerau i te tau ko te:

- kōwhiri i ūna mema me te whakaū i tētahi tokowaru mō te **pae motuhake** (tae atu ki te mema o te Poari o Te Mātāwai ko ia anō tētahi o ngā Hoa-Toihau)
- hui ki te whakatakoto i tētahi mahere whakarauora i te reo Māori mā te takiwā
- whakatuwhera i tētahi rauna haumitanga whakataetae mō te **\$1.08m**
- tuku mai i ētahi tono e 40 e **\$2.4m** te uara tapeke
- whakakapi i te tau i runga i te tūtohu i ētahi haumitanga **17** e āhei ana, e hāngai ana ki te Mahere Haumitanga a Te Tai Tokerau e **\$746,906** te uara (ka whakawhitihia te \$333,094 e toe ana ki te rauna haumitanga o muri mai).

Tainui

Mema Poari i Kōwhiria: Pānia Papa

Ngā mema o te Pae Motuhake

- Charlie (Tiare) Tepana – (Raukawa Charitable Trust)
- Te Puna Moanaroa
(Te Whare Tāhuhu Kōrero o Hauraki)
- Jaqui Ngawaka (Ngāti Maniapoto)
- Te Wairere Ngāia (Ngāti Apakura)
- Haki Tuaupiki (Ngāti Mahuta ki te Hauāuru)
- Rangimaarie Mahuta (Waikato-Tainui)
- Adam Whauwhau (Ngāti Hauā Iwi Trust)
- Karaitiana Tamatea (Ngāti Koroki-Kahukura Trust)

**Kia ūkaipō anō
te reo i roto i ngā
kāinga me ngā
haporī o Tainui
waka**

Whāinga Whakarauora Reo

Me whakatupu ki te hua o te rengarenga – Te Tupu.

Te whakatupu i ngā pūmanawa o ngā mātua me ngā kaumātua kia kaha ake ai te whakamahia o te reo i ngā kāinga; Me te tautoko i ngā paepae, i ngā whānau me ngā hapori mā roto i ngā mahere reo ahunui; Mā te para huarahi kē atu hei ako i te reo me te hanga rauemi e hāngai ana mā ngā rōpū o Tainui e arotahitia ana.

Me whakapakari ki te hua o te kawariki - Matatūtanga.

Te whakakaha ake me te whakapakari ake i te matatau ki te reo, te tautoko i ngā toa mō te reo, te tautoko i te hanga rauemi kounga papai, te whakarahi ake i ngā takiwā rumaki me ngā wāhi whakamahī i te reo. E hāngai ana tēnei ki te whanake kohinga kōrero.

Kāhui	2017/18 Te Mātāuru (\$000)	2017/18 Tāpuinga (\$000)	2017/18 Whakapaunga (\$000)	2018/19 Te Mātāuru (\$000)
Tainui	1,080	759	325	1,400

Whakatakinga

Rere ana ūna iwi mai i te tonga o Tāmaki-makaurau ki roto o Waikato, ka mutu i otī i te kāhui o Tainui te pōti tā rātou pae motuhake i te Mahuru 2017. I roto i te tau i tutuki i te kāhui o Tainui te:

- pōti i ūna mema me te whakaū i te **tokoiwa mō te pae motuhake** (tae atu ki te mema o te Poari o Te Mātāwai ko ia nei te toihau),
- whanake i **tētahi mahere whakarauora i te reo Māori mā ngā iwi o tōna rohe**
- whakatuwhera i tētahi rauna haumitanga whakataetae mō te **\$1.08m**
- tuku mai i ētahi tono haumitanga e 37 e **\$1.88m** te tapeke
- tūtohu i ētahi haumitanga e 23 e āhei ana, e hāngai ana ki te Mahere Haumitanga a Tainui e **\$759,000** te uara tapeke (ko te \$328,600 e toe ana ka whakawhitihia ki te rauna haumitanga ka whai mai)
- whakatutuki (mā roto i ngā kirmana kaiwhakarato) **i ētahi hōtaka e toru, ko te 20 hōtaka e toe ana kei ūna anō tūāoma o te kirimana.**

Te Arawa

Mema Poari i Kōwhiria: Cathy Dewes

Ngā mema o te Pae Motuhake

- Matetū Mihinui (Tūhourangi Tribal Authority)
- Anaha Hiini (Ngāti Tarāwhai Iwi Trust)
- Tony Wihapi (Tapuika Iwi Authority)
- Ngāiterangi Smallman (Te Tari o te Ariki o Ngāti Tūwharetoa)
- Dr Kenneth Kennedy (Te Kaunihera Koromatua o Ngāti Rangiteaorere)
- Bryce Murray (Te Taumata o Ngāti Whakaue)
- Taati Williams (Ngāti Pikiao Iwi Trust)
- Punoho McClausland (Te Kapu o Waitaha)

Te Arawa waka kia mau ki tō reo tuku iho

Whāinga Whakarauora Reo

- **Whakarauora reo** - *kia whai hua ngā kaupapa whakarauora reo (te whakakaha ake i ngā ara whakarauora i te reo)*
- **Rumaki reo** - *kia rumakina te reo ki ngā kāinga, marae, hapori (te whakarahi ake i ngā takiwā rumaki me ngā mahi i ngā kāinga, i ngā marae o ngā iwi o te rohe me ngā hapori)*

Kāhui	2017/18 Te Mātāuru (\$000)	2017/18 Tāpuinga (\$000)	2017/18 Whakapaunga (\$000)	2018/19 Te Mātāuru (\$000)
Te Arawa	1,080	1,015	0	1,139

Whakatakinga

- 17 ngā iwi kei te puku o Te Ika-a-Māui, kei Te Arawa waka, ka mutu i otī i te kāhui o Te Arawa te kōwhiri tā rātou pae motuhake tuatahi i te Hakihea 2017. I tēnei tau i mahi te kāhui o Te Arawa ki te:
  - kōwhiri me te whakaū i tētahi **tokoīwa mō te pae motuhake** (me tētahi mema o te poari o Te Mātāwai ko ia nei te toihau)
  - whanake i **tētahi mahere hei whakarauora i te reo Māori mā ngā iwi o te rohe**
  - whakatuwhera i tētahi rauna haumitanga whakataetae mō te **\$1.08m**
  - tuku mai i te 27 tono **\$1.85m** te uara tapeke
  - tūtohu hei whakaaetanga mā te Poari **ētahi tono haumitanga e 22 e \$1.02m te uara**

Te Tai Hau-ā-uru

Mema Poari i Kōwhiria: Ruakere Hond

Ngā mema o te Pae Motuhake

- Sean Bennett-Ogden
- Ruta Broughton
- Te Poihi Campbell
- Evan Hippolite
- Kura Moeahu
- Merekānara Ponga
- Berend Quirke
- Te Otimi (Tim) Tukapua

Kia ūkaipō anō te reo o te Taiuru

Whāinga Whakarauora Reo

E toru ngā aronga haumitanga e mārama ana tā rātou titiro whāroa ki ngā 'Whāinga Heke' (ngā putanga) me Ngā Whāinga Pou Tāhū (ngā whāinga) o te Maihi Māori, kua tohua e te Pae Motuhake hei kaupapa tōmua ki te whakatū, ki te whakatupu takiwā reo i te hapori me te rohe me ētahi hapori reo, me te matapae i ngā whakawhititinga hapori reo me āna kawenga i ngā pekanga e whā o te rohe o te Taiuru. Ko ngā mātāpono e whitu i Te Mahere a Te Mātāuru ki Te Taiuru kei te ārahi i ngā huarahi e tutuki ai ngā whāinga me te whāinga tāhuhu, ka mutu me hāngai ngā tono ki ētahi o ngā mātāpono nei.

Kāhui	2017/18 Te Mātāuru (\$000)	2017/18 Tāpuinga (\$000)	2017/18 Whakapaunga (\$000)	2018/19 Te Mātāuru (\$000)
Tai Hau-ā-uru	1,080	721	95	1,438

Whakatakinga

I te 15 o Mahuru 2017 ka whakaūngia te tukanga kōwhiri me te tauira noho māngai a Te Tai Hau-ā-uru, e waru ngā mema (kei waho te mema o te Poari o Te Mātāwai) i kopoua ki Te Whāiti (te pae ārahi).

I roto i te tau i mahi te kāhui a Te Tai Hau-ā-uru ki:

- te kōwhiri mema me te whakaū i te **tokoīwa mō te pae motuhake** (kei roto te mema o te Poari o Te Mātāwai ko ia nei te Toihau)
- te whanake i **tētahi mahere whakarauora i te reo Māori mā te rohe**
- te whakatuwhera i tētahi rauna haumitanga whakataetae mō te **\$1.08m**
- te tuku mai i ētahi tono e 21 **\$1.31m** te uara tapeke
- te tūtohu hei whakaaetanga mā te Poari **ētahi tono haumitanga 18 e \$821,000 te uara** (ko te \$258,930 e toe ana ka whakawhitihia ki te rauna haumitanga o muri mai)
- te tohu kei tūāoma kē, kei tūāoma kē ngā kirimana hōtaka **15 o ētahi hōtaka 18 e haere ana.**

Te Tai Rāwhiti

Mema Poari i Kōwhiria: Jeremy Tātere MacLeod

Ngā mema o te Pae Motuhake

- Ataneta Paewai (Rangitāne)
- Phil Heeney (Ngāti Porou)
- Mātai Smith (Ngāti Tāmanuhiri)
- Ruth Smith (Te Aitanga-ā-Mahaki)
- Kathryn (Bub) Te Kurapa (Rongowhakaata)
- Phillecity Ngarangjione (Ngāti Rākaipaaka)

Tukuna te reo kia rere noa

Whāinga Whakarauora Reo

Whuia te reo – kia maha ake ngā ara e whai wāhi ai ngā kāinga me te hapori ki te reo

Te reo kia rere – kia maha ake ngā ara e whai wāhi ai ngā kāinga me te hapori ki te whakamahi i te reo

- Ngā whānau/kāinga kōrero Māori
- Ngā whānau me ngā hapori e mātau ana ki te whakatakoto mahere me ngā painga o tēnei
- Ngā takiwā whakamahi i te reo Māori i te hapori
- Ngā rauemi hei tautoko i te whakamahinga o te reo Māori i ngā kāinga me te hapori

Kāhui	2017/18 Te Mātauru (\$000)	2017/18 Tāpuinga (\$000)	2017/18 Whakapaunga (\$000)	2018/19 Te Mātauru (\$000)
Te Tai Rāwhiti	1,080	1,080	165	1,080

Whakatakinga

- 11 ngā iwi o Te Tai Rāwhiti, ka mutu i whai te tukanga kōwhiringa pae ārahi i whakaaetia kia kopoua tētahi māngai mō Ngāti Porou, mō Rangitāne, mō Te Aitanga-ā-Māhaki me Rongowhakaata ki tōna ake tūnga, ko ngā tūnga e whā e toe ana ki ngā māngai mō ērā atu iwi. E waru katoa ngā mema kei te Te Pae Motuhake mō Te Tai Rāwhiti (me te Toihau).
- I roto i te tau i mahi te kāhui o Te Tai Rāwhiti ki:
  - te kōwhiri mema me te whakaū i te **tokowhitu mō te pae motuhake** (me te mema o te Poari o Te Mātāwai ko ia nei te toihau)
  - te whanake i **tētahi mahere whakarauora i te reo Māori mā ngā iwi o te rohe**
  - te whakatuwhera i tētahi rauna haumitanga whakataetae mō te **\$1.08m**
  - te tuku mai i ētahi tono haumitanga e 33 e **\$2.87m** te uara tapeke
  - te tūtohu i ētahi haumitanga e 23 e **\$1.08m** te uara hei whakamana mā te Poari
  - te kī ake e **23 ngā hōtaka** i whakaaehia kei ōna anō tūāoma o te kirimana.

Mātaatua

Mema Poari i Kōwhiria: Bentham Ohia

Ngā mema o te Pae Motuhake

- Te Kāhautu Maxwell (Te Whakatōhea, Ngāi Tai ki Torere)
- Anaru Te Amo (Ngāti Whare)
- Jennifer Takuta-Moses (Ngāti Ruapani ki Waikeremoana)
- Agnes McFarland (Ngāti Awa)
- Aniwa Nicholas (Ngāti Ranginui)
- Te Waimātao Murphy (Ngāti Manawa)
- Teraania Ormsby-Teki (Ngāiterangi)

Tāwharautia te reo o Mātaatua

Whāinga Whakarauora Reo

- **Kia wātea, kia mārama ngā tukanga**
- **Kia hāngai ki ngā hiahia o ngā iwi**
- **Kia tipu te reo, kia ora te reo, kia whanake te reo o Mātaatua**

Te tautoko i ngā mātua me ngā kaumātua ki te tuku iho i te reo ki ngā reanga o muri mai. Te tautoko i ngā whānau, i ngā marae me ngā hapori ki te hanga me te whakatinana mahere reo. Me te tautoko i ngā whakahaere reo Māori ki te hanga me te whakapūmau takiwā rumaki i roto i ngā hapori.

Kāhui	2017/18 Te Mātāuru (\$000)	2017/18 Tāpuinga (\$000)	2017/18 Whakapaunga (\$000)	2018/19 Te Mātāuru (\$000)
Mātaatua	1,080	1,056	0	1,103

Whakatakinga

11 ngā iwi o te kāhui o Mātaatua, ka mutu i whai te tukanga kōwhiringa i whakaaetia kia kimihiā he tautapanga hei kōrerorero, hei pōti i tētahi hui tūmatanui. E waru ngā tāngata i kōrerorerohipa, e whitu i kopoua. I roto i te tau i mahi te kāhui o Mātaatua ki:

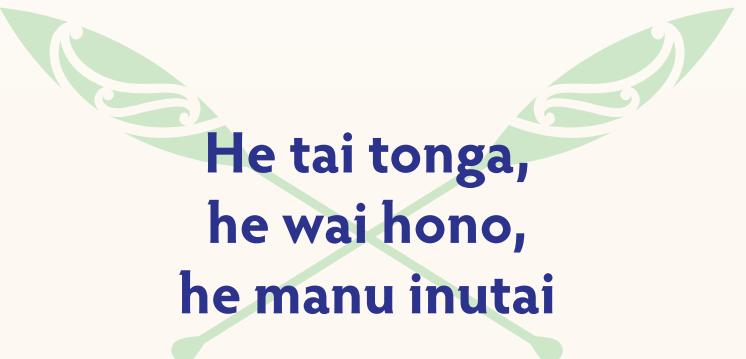
- te kōwhiri mema me te whakaū i te **tokowaru o te pae motuhake** (me te mema o te Poari o Te Mātāwai ko ia nei te toihau)
- te huihui tahi ki te whanake i **tētahi mahere whakarauora i te reo Māori mā ngā iwi o te rohe**
- te whakatuwhera i tētahi rauna haumitanga whakataetae mō te **\$1.08m**
- te tuku mai i ētahi tono haumitanga e 78 e **\$5.08m** te uara tapeke
- te tūtohu i ētahi haumitanga e 32 e **\$1.05m** te uara hei whakaaetanga mā te Poari
- te whakaatu, tae rawa ki te mutunga o te tau kua tata te tukua te katoa o **ngā reta tāpaenga (e 31) me te whakaae kia kirimanahia ēnei.**

Te Waipounamu

Mema Poari i Kōwhiria: Paulette Tamati-Elliffe

Ngā mema o te Pae Motuhake

- Rita Powick (Tokomaru Waka)
- Harata Te Aika (Ngāi Tahu)
- Kiwa Hammond (Moriori)
- Nuki Tākao (Tainui Waka)
- Dina Kahaialii (Tainui Waka)
- Janis de Thierry (Kurahaupō Waka)
- Ward Kamo (Ngāti Mutunga ki Wharekauri)

**He tai tonga,
he wai hono,
he manu inutai**

Whāinga Whakarauora Reo

- **Te Whakaterenga** te whakakaha ake i te mahi tahi ki te whakatakoto mahere me te whakatairanga i te whakarauoratanga o te reo Māori i ngā taumata ki te rohe, ki waenga i ngā iwi, ki roto anō i ngā iwi
- **Te Kōrerotanga** te whakarahi ake i ngā takiwā taha pāpori, taha hapori, taha iwi e rumakina ai ki te reo Māori; me ngā takiwā e whai wāhi ai te tamariki, te taiohi, ngā mātua, ngā kuia me ngā koroua ki te kōrero i te reo Māori
- **Te Whakatūnga** te para huarahi whakatere ake i te whakapāpātanga ka whai painga ki te whakarauoratanga o te reo Māori whakarauoratanga o te reo Māori

Kāhui	2017/18 Te Mātāuru (\$000)	2017/18 Tāpuinga (\$000)	2017/18 Whakapaunga (\$000)	2018/19 Te Mātāuru (\$000)
Te Waipounamu	1,080	830	0	1,329

Whakatakinga

11 ngā iwi o te kāhui o Te Waipounamu kei te whānuitanga atu o Te Waipounamu ahu atu ki Rēkohu. Ā matawhenua nei, ko Te Waipounamu te pae motuhake e tāwhitiwhiti katoa ana te noho a ūna mema iwi. Tokoia ngā mema o te Pae Motuhake mō Te Waipounamu (me te Toihau). I roto i te tau i mahi te kāhui o Te Waipounamu ki:

- te kōwhiri i ūna mema me te whakaū i te **tokowaru mō te pae motuhake** (me te mema o te Poari o Te Matāwai ko ia nei te Toihau)
- te huihui ki te whanake i tā rātou mahere toro whānui mō te whakarauora i te reo Māori me te whakatuwhera i tāna rauna haumitanga mō te **\$1.08m**
- te tuku mai i ētahi tono haumitanga e 21 e **\$1.49m** te uara tapeke
- te tūtohu i ētahi tono 14 e āhei ana, e hāngai ana ki te mahere haumitanga hei whakaaetanga mā te Poari, e **\$830,000** te uara o ēnei (ko te toenga ka whakawhitihia ki te rauna haumitanga o tērā tau)

Te Reo Tukutuku

Mema Poari i Kōwhiria

- Scotty Morrison (Pāpāho)
- Mereana Selby (Mātauranga)
- Hēmi Dale (Te Hunga Noho Tāone)
- Hiria Hape (Haporī)

Ngā mema o te Pae Motuhake

- Rāwiri Waru
(Te Whakaruruhau ō Ngā Reo Irirangi Māori)
- Bernie O'Donnell (Urban Māori)
- Erana Brewerton (Haporī)

**He tūmatakahuki,
he reo tukutuku!**

Whāinga Whakarauora Reo

Kua whatua atu te reo ki ia kāwai e tāwhai ana i ūna mana nunui katoa.

He tuinga te Tūmatakahuki ka werohia atu ina pawerohipa te tukutuku, e tui ana i ngā tautari me ngā kaho tārai o te paetara. E tohu ana te kupu whakarite o te whāinga tāhuhu i te reo me ūna tikanga - ko te tuinga e here ana i ngā rāngai e whā o te Kāhui ā-reo tukutuku me te tuinga e here ana i ngā reanga e tūturu ai tōna matatūtanga.

Ko tā te tūmatakahuki he kōtui i ngā take haumitanga tōmua o te – *tūhonotanga, te auahatanga me te toitūtanga*.

E whakamana ana te tūhonotanga i te hira o te haumi i ngā kaupapa whakapakari ake i ngā hononga me te whakawhitina mātauranga i roto i ngā whānau me ngā haporī i te whānuitanga atu o ngā rāngai o Te Reo Tukutuku. E whakaae ana te auahatanga me te toitūtanga kia kōtuia ngā kaupapa reo Māori hou me ērā kua tū kē mai e tutuki ai te noho ūkaipō mai o te reo mō ngā whānau me ngā haporī. E hāngai ana ngā take tōmua nei ki te whai a te Maihi Māori ki te whakatutuki i āna whāinga māia.

Kāhui	2017/18 Te Mātāuru (\$000)	2017/18 Tāpuinga (\$000)	2017/18 Whakapaunga (\$000)	2018/19 Te Mātāuru (\$000)
Te Reo Tukutuku	2,700	August	0	2,700

Whakatakinga

Whai muri iho i te whakaaetanga a te Poari i te mahere haumitanga i te 13 o Pipiri 2018, ka whakaterea te rauna a te Reo Tukutuku i te 24 o Pipiri. I whakaaehia tētahi mahere whakapāpā whānui e te Pae Motuhake hei tautoko i te whakatupu i te mātauranga mō ngā take haumitanga tōmua me te whanaketanga o ngā kaupapa. I te tīmatanga o te rauna haumitanga, e 48 ngā kaiwhakarato kua rēhita; ka mutu e matapaetia ana ka nui tonu ngā tono me te whai wāhitanga mai i te nui o nga kaiwhakarato me ngā pakirehua. Kua whakaritea tētahi hui whakawhitī kōrero ki Tamakimakaurau mō te 12 o Hōngongoi 2018.

He aha tā ngā kāhui e haumi nei?

He ana tā ngā kāhui e haumi nei?

I te Haratua 2017 ka whakaaehia e Te Mātāwai te whakatinanatanga o tētahi tauira ā-kāhui e whai ana ki te whakaata i ngā mātāpono a te iwi, a te rohe me te hapori. Nā te whakatūnga o ngā kāhui (ā-iwi) me ngā pae o te hapori i te pito whakamutunga o te 2017 i tū mai ai he tikanga hautūtanga mō te reo Māori i te taumata ki te hapori me te rohe, i āhei ai ngā iwi, ngā hapū, ngā hapori me ngā hapori reo ki te āta whakakanohi, te āta whai wāhi atu me te āta whakapā atu ki ngā mahi whakarauora e wawatatia ana i Te Ture mo Te Reo Māori 2016.

Ko ngā whāinga haumitanga ko:

- Te noho kaitiaki a ngāi Māori tonu mō te mana o ō rātou ake reo (ko ngā iwi me Ngāi Māori ngā purutanga mauri o Te Whare o Te Reo Mauri Ora).
- Te āwhina i ngā whānau me ngā hapori ki te whakatupu me te whakapakari i ō rātou ake pūkenga reo Māori (poua, whakatipuria, tāwharautia te reo Ūkaipō i roto i ngā hāpori).

Ko ngā whāinga o te tauira haumitanga ko:

- te whai kia riro mā ngā iwi, mā ngā rohe me ngā hapori tonu e hautū ngā mahi;
- te tuku tautoko ki ngā kāinga me ngā hapori; me
- te whakatū mai i Te Reo Tukutuku hei tautoko i ngā kāinga me ngā hapori e noho mai ana i waho atu o ngā kāhui ā-iwi me ngā taone.

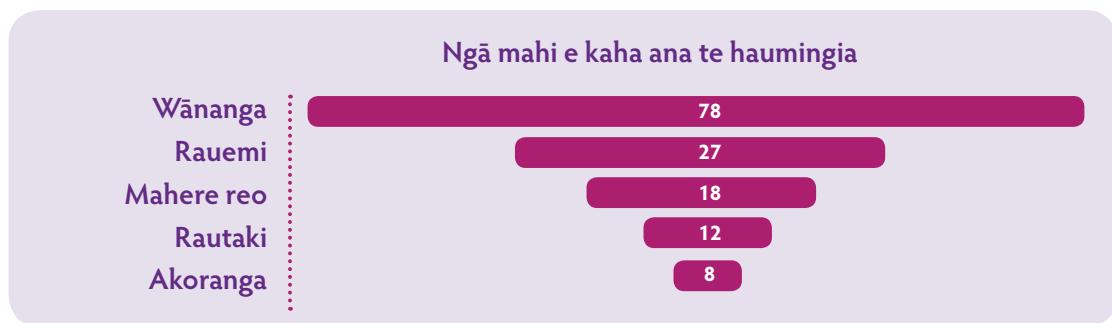
Ka whakaaroarohia ā-tau ngā ara haumitanga mā roto i tētahi tukanga pūata ka tautoko i ngā kaupapa, i ngā hōtaka ka tino whai painga, ka whai painga rānei ki te whakarauora i te reo.

I tino nui ngā tono i tēnei, te tau tuatahi, heoi, kua whakatauhia ngā tono e ngā Pae Motuhake i runga i te aromatawai me te mātairua, me te aha, e 61% o ngā tono i tūtohua hei whakaetanga, ka mutu e 38% o ngā tono i whakahekeia tā rātou i whiwhi ai. E kitea ana i ngā whakarāpopotonga o ngā whārangi o mua atu, kotahi anō te kāhui i tāpui i te katoa o tā rātou rauna haumitanga tuatahi mō te 2017/18, ko ētahi Pae Motuhake e rua i tata whakapau i te katoa o tā rātou (iti iho i te \$60,000). Tae rawa ki te mutunga o tēnei tau, kua otī i te katoa o ngā kāhui ā-iwi e whitu tā rātou rauna haumitanga whakataetae tuatahi me te whakaae anō i ētahi kaupapa, i ētahi mahi whakarauora whānui tonu.

E whai ake nei tētahi tātaringa o te rauna tuatahi o ngā haumitanga a ngā kāhui ā-iwi (mō ngā kāhui e whitu katoa) e whakaatu ana i ngā momo kaupapa e haumitia ana. Me mātua hāngai tēnā me tēnā tono ki the mahere haumitanga e tika ana me te whakatakoto anō i te mahi matua e hāngai atu ana ki te tono. E takoto mai ana ki te ripanga i raro nei te mahi matua, heoi, he mahi tāpiri anō kei ngā hōtaka pērā i te akoranga reo, i te whanake rauemi, i te whakatakoto mahere reo mā te whānau, te hapū, te iwi rānei, tētahi atu mahi rānei. He karangatanga whānui te wānanga e uru atu ai te:

- kura reo (ā-motu, ā-iwi, ā-hapū);
- paepae wānanga;
- whanake rautaki whakarauora reo mā te iwi, mā te hāpu, tae atu ki te ruruku me te whakatinana i ēnei; me te
- wānanga whakapakari reo Māori (mō te marae, te hapū me te hapori).

He aha tā te haumi i ēnei momo kaupapa i tohu ai?

Wānanga

Taha ahurea, taha tuku iho, e hira ana te wānanga hei whakapāpā ki te iwi. Mō Te Mātāwai e tohu ana i te huarahi e whakawhitī whakaaro ai, e mahi ngātahi ai – e rua, e rua kei te pūtake o te angitūtanga o te whakarauora i te reo.

Ko ētahi o ngā hōtaka wānanga ko:

- te kura reo;
- te paepae wānanga;
- te wānanga reo rautaki mā te iwi me te hapū;
- te wānanga whakapakari reo (mō te marae, te hapū me te hapori); me
- ngā mahi e hāngai ana tae atu ki te akoranga.

Ko te tūmanako mō te whānuitanga atu o ā mātou haumitanga ko te noho takiwā rumaki o ngā wānanga (te wānanga me ngā mahi) e noho mai ai he takiwā whānui, he wā maha hei whakamahi i te reo Māori.

Whanaketanga Rauemi

E hira ana te whaiwhai haere tonu me te whakamahi i te hangarau ki ā mātou kāhui hei hāpai i te reo Māori, ina koa hei hono i ngā whānau me ōna mema kei waho atu o ngā kāinga ake e noho ana. He kaupapa tōmua anō te pupuri me te tiaki i ngā mātauranga ahurea o ngā reanga o mua atu ki tētahi putunga, ina koa mō te āhua ki te reo ā-iwi o te rohe, o te iwi (te tuakiri).

Ko ngā momo rauemi kua tautokona ko:

- te APP;
- te putunga matihiko, arā te kohinga hītori, te kohinga reo;
- te raupapa tukutuku;
- te pukapuka rongorau;
- te pukapuka;
- te pū mariko;
- te paetukutuku; me
- te pakipūmeka.

Kia noho mārama hoki, he huarahi pena-pūtea te whanaketanga rauemi hei toro whānui i te tangata (e toro ana ngā haumitanga i tōna 50-100 tāngata nei).

Whakaritenga Mahere Reo

Ahakoa he ara rautaki matua te whakarite mahere reo me te noho tōmua o tēnei ki Te Mātāwai i roto i te Maihi Māori, he hou tonu tēnei mahi ki te nuinga. Ko te nuinga o te utu mō tēnei o ngā mahi ko te utu i te mātanga (te wā), i te tānga me te tuku whānui i te mahere tonu. Ka tāpua hoki he rauemi mō te wāhi hui me ngā utu manaakitanga, me te hira o ēnei ina whakaaro hōia te whai wāhi ake o ētahi mema whānui ina wānangahia te mahi, ina whakaritea ngā tūāoma o te mahere.

I whakaaehia, i tautokona ētahi hōtaka maha tonu mō taumata kē, mō taumata kē o te reo: 10 kei te taumata ki te Pou Kaiāwhā, e 5 kei te taumata ki te Pou Tokomanawa, e 2 kei te taumata ki te Pou Tuarongo.

Rautaki: whanaketanga rautaki me te whakatinanatanga

Pērā anō i te whakatakoto mahere, he taputapu te whanaketanga rautaki e āta maheretia ai te kaupapa, e whai tikanga ai – hei āta whakamārama i te ara tino whai tikanga ki te whakarauora i te reo.

He maha ngā iwi me ngā hapū kua whai rautaki ōkawa kei tūāoma kē, kei tūāoma kē o tōna whakatinanatanga. Ko te nuinga o ngā hōtaka nei e kimi tautoko ā-räuemi ana hei arotake, hei whakahāere wānanga ki te whakahou, ki te whakatinana i tā rātou rautaki reo, ki te whai rānei i ngā mea e rua; hei whakatinana hoki i ngā mahi tautoko i te rautaki reo pērā i:

- te wānanga;
- te whakatupu paepae (te whakapakari pūkenga pou)
- te hautūtanga rangatahi; me
- ngā mahi a ngā whānau/hapū e hāngai ana ki tā rātou ake rautaki reo.

Haere ake nei: ka whakatupu, ka tautoko ake tā mātou pūtake taunakitanga i ngā pae motuhake e whanakehia ai ā rātou ake mahere haumitanga me te whakaaroaro anō me pēhea te tautokona o ngā mahi

Kia tupu haere nei tā mātou pūtake taunakitanga ka noho hira te whakamahi a ngā pae motuhake i ngā pārongo nei hei ārahi i tā rātou mahere haumitanga, ina koa mō te roa me te auau o ngā wānanga (e pūmai ai, e auroa ai te pāpātanga).

Ahakoa te whai painga me te whai tikanga o te whanake rauemi, tērā tonu e nui ai te utu o te mahi. E hira ana te mahi tahi a Te Mātāwai ki ngā kāhui e kitea ai he ara mahi ngātahi ki ngā hinonga tūmataiti, tūmatanui, hei pīkau i ngā utu, hei whakawhānui rānei i te rauemi (ina rite, ina hāngai).

E hira ana te tāpae a Te Mātāwai i te pārongo tūāpapa, i te pārongo horopaki ka taea ki ngā kāhui (e pā ana ki ō rātou iwi, ki te rohe, ki te mema taupori, te aha atu), mē ētahi kupu ārahi e pā ana ki te anga whānui hei whakamahi. Me take tōmua hoki te hono i te hunga whai pānga e hiahia ana ki te whakatakoto mahere tahi ki ētahi atu rōpū, ki ētahi atu mātanga. Ā tonā wā me noho mai te whakatakoto mahere ki mua i ētahi atu whakatinanatanga mahi, ka mutu mā ngā kāhui e whakaaro ake ka pēhea tā rātou kuhu atu i tēnei mahi ki ā rātou mahere haumitanga.

Ahakoa te motuhake o te rautaki a tēnā, a tēnā iwi, a ngā rōpū rāngai katoa rānei a Te Mātāwai, ahakoa hoki te hāngai, te haere ngātahi anō o te rautaki ki tā ētahi atu o roto i te rohe, ko te mea hira kē ki Te Mātāwai ko te whakapāpā haere ki ngā kāhui katoa e kitea tūturuhia ai te whakatinanahia o ngā whāinga me ngā mahere whakarauora i te reo Māori. E whakahirihiri ana te Maihi Māori ki te āta mahere mai a ngā kāhui katoa i ngā takiwā rumaki me te mahi tahi ki ngā kāinga me ngā hapori ki te whakakaha ake i te whakamahia o te reo me te tukua iho ki tētahi reanga hou, e noho mai ai te reo Māori hei reo ūkaipō mō rātou.

Ko tā ngā haumitanga a Te Mātāuru he āta whakamahine i ngā whakaaro mō ngā putanga pae poto, pae waenga e whai ana tēnā me tēnā; e hira ana anō te mōhio kei tēhea tūāoma te whanaketanga o te arotahinga o ngā haumitanga e haere ana i te whānuitanga atu o ngā pou o te Maihi Māori.

Te Matatū – Te hautū i te whakarauoratanga o te reo Māori *Te Matatū*

Whakaaro Tahi

haere tonu te mahi tahi a Te Mātāwai ki te Minita Whanaketanga Māori o taua wā, a Hon Te Ururoa Flavell, ki te whakapakari ake i te haere kōtui ki te Karauna. I runga i tā mātou tāpae kupu ārahi ki a Minita Flavell me ngā āpiha a Te Puni Kōkiri mō Te Maihi Karauna, i āhuareka mātou ki te tīmata i te tau i runga i te whakaaehia o te anga taumata tiketike i te marama o mua atu (i te Pipiri 2017) mō Te Maihi Karauna.

I te Whiringa-ā-rangi 2017 ka tāpaea e mātou ki te Minita Whanaketanga Māori hou, ki a Hon Nanaia Mahuta, tētahi tirohanga whānui ki tā mātou whakahaere, me te tirohanga whānui ki ā mātou take rautaki tōmua.

I roto i te tau i tāpaea atu anō e mātou ētahi kōrero ārahi ā-tuhi nei (i mua atu i tā mātou hui kanohi ki te kanohi) ki a Minita Mahuta mō:

- ngā hononga rautaki (me ngā āhuatanga ka huawaere i ēnei)
- te hautū tahi me te hautūtanga motuhake (e pā ana ki ā mātou kawenga ā-ture mō Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori e mahia ngātahitia ana, me tā mātou kawenga motuhake ki te kopou, ki te tautapa tāngata mō ngā poari mana whakahaere; me te tuku kupu ārahi ki te whānuitanga atu o te rāngai tūmatanui)
- ngā take tōmua mō ngā Maihi e rua me Te Whare o Te Reo Mauri Ora
- ngā mahi whai tikanga a Te Rūnanga Reo e tūturu ai te hononga ahunui i waenga i Te Mātāwai me te Karauna
- ā mātou mahi e pūrongohia ana i ia whā marama (ētahi pūrongo ā-tuhi e rua me tētahi whakarāpopotonga mō te katoa o te tau)

I āta whai wāhi atu anō a Te Mātāwai ki:

- Te Papa Kōrero (Hereturikōkā 2017) i puta ai ngā kōrero hou mō te Maihi Māori (tae atu ki ō mātou tūmanako mō te āhua o te korite me te haere kōtui a ngā Maihi e rua); me ngā whāinga māia, ngā take tōmua me ngā aropā arotahi kua maheretia i roto i te Maihi Karauna; me
- te rōpū āpiha matua a te Maihi Karauna i wānangahia ai te whakariterite me te tuhinga o te Maihi Karauna.

Ko ētahi atu mahi nui a te Mātāwai i tēnei tau mō te taha ki te hautūtanga me te aroturukitanga ko:

- te ārahi me te mahi tahi ki Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori mō te āhua ki te mahere rautaki hou
- tā mātou kopounga tuatahi, i te kopounga o Kingi Kiriona (Ngāti Ruanui, Ngāti Kahungunu, Ngāti Apa) ki te Poari o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori
- te whakaūnga o tā mātou i tautapa ai ki te Poari o Te Māngai Pāho, a Hinewehi Mohi (Haratua 2017) e te Minita Whanaketanga Māori i te Hereturikōkā 2017
- te tae atu me te tāpae kōrero ki te aroaro o te Komiti Take Māori (Huitanguru 2018)

Te Mātātupu – te rangahau i ngā mahi whakarauora i te reo Te Mātātupu

Anga Tahi

Ko te whāinga i te 2017/18 ko te waihanga tūāpapa ki roto o Te Mātātupu. Ko te aronga o te mahi rangahau i whāia ko te pou i tētahi paetimata mātauranga me te tupu ake i tērā. E whā ngā hōtaka rangahau paetimata i kirimanahia. Kua oti, kua tata oti rānei ēnei me te noho pai mai a Te Mātāwai ki te hangai tāna Rārangī Rangahautanga Rautaki hei ārahi i ngā hōtaka rangahau i ngā tau e toru ka takoto ake nei.

Reo ā-iwi, ā-hapori

I whakaatu mai te arotakenga mātākōrero e iti ana te rangahauhia o te reo ā-iwi. Ina koa, he iti te kōrero kua puta i ngā pūkenga aho wānanga Māori, ka mutu ko te nuinga o ngā rangahautanga tuatahi nā ngā kairangahau tauwi me te kaituhi hītori. E arotahi ana ēnei mahi rangahau ki te aromatawai i te reo Māori mai i te titiro a tauwi ki te reo ā-iwi, me te arotahi ki te kupu, tēnā i te kiwhaha, i te whakatauki, hei tohu i te ōritenga, i te rerekētanga. Nā runga i tēnei, e kitea ana te kotahi o ngā reo ā-iwi o ētahi iwi maha nā runga i te taumata i ōrite ai.

Kua tahuri a Te Mātāwai ināianei ki te waihanga i te whakamāoritanga a Te Ao Māori mō te reo ā-iwi e whakaata ana i te āhua ake o te reo Māori. E ngoto ana ki roto o te whakarauora pono i te reo te noho mārama ki te whakamāoritanga o te reo ā-iwi, waihoki ki te noho mōhio ki te maha o ngā reo ā-iwi kei te reo Māori. Mā te poha o te mōhio ki te reo e mārama ai tātou ki te wāhi ki te reo ā-iwi e tupu ai te tuakiritanga, e tautokona ai ngā hononga o ngāi Māori ki ūrātou iwi me ūrātou whakapapa. Mā konei e tautokona ai ngā haumitanga ki tua a ngā kāhui a Te Mātāwai, mā te whai kia pono te noho mārama me te whakamahi hāngai a ngā kaupapa ka whāngaihia ki te haumitanga i te reo ā-iwi, e tino whai painga ai ngā putanga ki te iwi.

He Reo Ora

He putunga raraunga a He Reo Ora o ngā mahi me ngā rauemi e whai ana ki te whakarauora i te reo Māori kua noho kē mai. I kohia te putunga i roto i te iwa marama, ka mutu koinei te rauemi whānui katoa mohoa nei mō ngā kaupapa e mahia ana i ngā rohe. He putunga raraunga mataora te putunga, ka mutu ka rite tonu te whakahoungia o ngā pārongo e tūturu ai te whai hua me te pono o ngā kōrero.

E tautoko ana te putunga i ngā haumitanga a ngā kāhui a Te Mātāwai mā te tāpae i ngā mahi e mahia ana i tēnei wā me ngā āputa kei roto i te rohe. Mā te noho mārama ki tēnei i whai huarahi ai ngā kāhui ki te whakakīki i ngā āputa me te haukoti i te tāruahia o te mahi, ko te tikanga o tēnei ko te nui ake o te painga ka puta ki te iwi.

Ka taea anō hoki te putunga te whakamahi hei tirotiro i ngā rauemi, me ngā mahi katoa o tētahi momo motuhake i te whānuitanga atu o te motu, me te aha, kua pai te ako a te hunga e hiahia whakamātau ana i tētahi kaupapa hou, i ērā kua whakamātau kē i te mahi. I ūna anō wāhi, ka whakaatu whakarāpopotonga te putunga mō ngā mahi kua mahia i ngā hapori, ki hea anō kitea ai ētahi atu pārongo.

Ngā huanga o ngā kāhui reo Māori

Kotahi anō te taurangi i inea ai te hauora o te reo Māori i mua – ko te āhei ki te kōrero ka pūrongohia e Tatauranga Aotearoa. Kua whanaketia e Te Mātāwai he anga matarau hei ine poha, hei ine pono i te hauora o te reo Māori.

Ko tā te tauira, e 45 nei ūna waitohu, he para huarahi hou e whai tikanga ai te huanga o te reo Māori. Ka whakaaroarohia ētahi wāhi o te hau ora o te reo pērā i: te tuakiritanga tōpū, te kohinga kōrero, te tuku i te reo, te mātauranga me te tautoko a te hapori, a te motu.

Ka whakamahia e Te Mātāwai te anga hei whaiwhai haere, hei aroturuki i ngā angitūtanga me ngā wāhi hei whanake i ngā mahi a Te Mātāwai me te Karauna.

Te Titiro Whakamua

Mō Te Mātātupu, hei te 2018/19 me te tau ki tua ko tāna he whakatupu tonu ki runga i tēnei tūāpapa me te whai tonu i te mātauranga mō te reo Māori me te mahi tika ki te whakarauora i te reo i ngā kāinga, i ngā whānau me ngā hapori. Ko tā te Rārangi Rangahau Rautaki he whakarite pae ka tautoko i te whai tikanga o ngā haumitanga, i te hautūtanga pai me te taunakitanga ruarangi. Ko te tupu tonu te kaupapa a Te Mātātupu, me te āta whai kia takahi a Te Mātāwai me te Karauna i te huarahi tika e tutuki ai te noho ūkaipō anō o te reo, ka mutu ka taea noatia tēnei ki te marama tātou he aha tā tātou e whai nei, me pēhea e tutuki ai, he aha hoki te wāhi ki tēnā, ki tēnā i te haerenga i te huarahi.

3 NGĀ KAWENGA MAHI

Te Hauora o te Whakahaere me ngā Pūkenga Tarāwhare

Te Hauora o te Whakahaere me ngā Pūkenga Tarāwhare

Ite Whiringa-ā-nuku 2017 ka whakamanahia e te Poari tētahi tauira whakahaere e noho ai te mahi matua a te Tumu Whakarae me te Tari ki te tautoko i te Poari ki te whakatinana i āna mahi taha hautū, taha kawekawe pīkaunga, me te tautoko anō i ngā apataki a ngā kāhui ki te whai wāhi atu ki ngā whāinga o te Maihi Māori me ngā wawata whānui o ngā iwi me ngāi Māori.

Ngā kawenga me ngā haepapatanga motuhake

Ngā kawenga me ngā haepapatanga motuhake

**E rua ngā kawenga a te Poari o Te Mātāwai,
e rua anō ōna haepapatanga:**

- *Taha mana whakahaere*, ko tā te Poari: he hautū i ngā mahi whakarauora i te reo Māori; he kawe, he huaranga i ngā mahi me ngā haumitanga a te Karauna ki te whakarauora i te reo Māori; me te whakatutuki pai i āna kawenga taha kaitiaki.
- *Taha māngai kāhui*, e kōwhiria ana ngā mema o te Poari hei kanohi mō tā rātou kāhui ā-iwi, mō te kāhui Reo Tukutuku rānei, ka mutu e noho haepapa tōtika ana rātou ki te kāhui. Ko ētahi tikanga o te noho māngai nei ko te whakapāpā ki ngā apataki a te kāhui ki te kohi whakaaro hei whanake i te rautaki me ngā mahi kawekawe; te whakatairanga i te Rautaki Maihi Māori, i ngā mahi a Te Mātāwai, ngā mahi a te Karauna, me ngā pāpātanga o ēnei mahi e mōhiotia ana; me te huawaere i ngā mahi whakatakoto mahere a ngā kāhui me ngā haumitanga.

**Mana Whakahaere: s20 o Te Ture mō Te Reo Māori (2016)
te noho māngai mō ngā hiahia o te iwi Māori**

Kāhui ā-iwi
(7) ngā mema kua
pōtihia

Kāhui ā-reo tukutuku
(4) ngā mema kua
pōtihia

Kopounga
Minita (2)

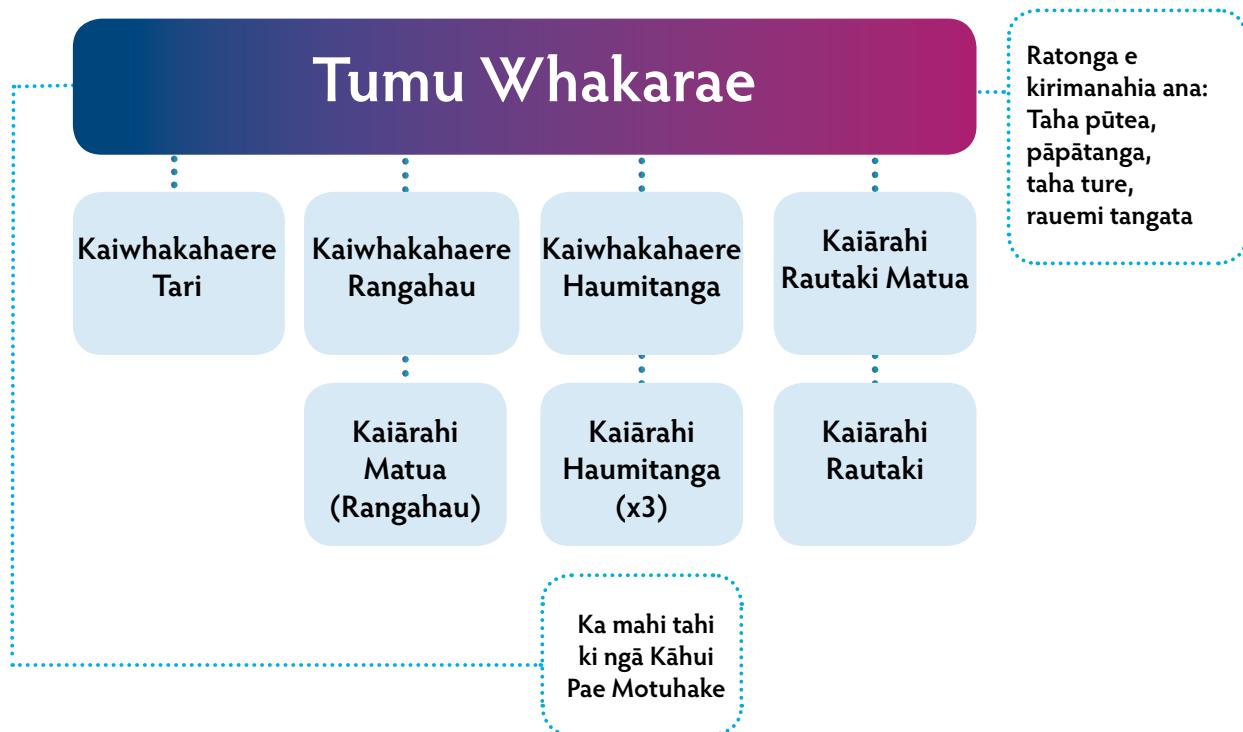
**Taha Whakahaere: s22 o Te Ture mō Te Reo Māori (2016)
te kopou Tumu Whakarae**

Te Mātāuru

Te Mātātupu

Te Matatū

Te Tumu Whakarae me te Tari o Te Mātāwai: ko tā rātou he tautoko, he tuku kupu ārahi ki te Poari, arā, ki te Mana Whakahaere me ngā māngai kāhui; te whakahaere i ngā mahi a te tari me ngā tukanga haepapa; te whakatinana i ngā rautaki me ngā hōtaka mahi hei tautoko i te whakatinanatanga o ngā putanga pakihī.

Ngā Here a te Rangatira Pai

Ngā Here a te Rangatira Pai

I te Whiringa-ā-nuku 2016 ka whakamanahia e Te Mātāwai (e te Poari) Ngā Mātāpono, me Ngā Tikanga. Kua whakamahia ngā tānga matua nei hei tūāpapa mō ā mātou tikanga tūtohu i raro i Te Ture mō Te Reo Māori 2016 hei 'rangatira pai'.

Te Ture mō Te Reo Māori 2016	Ngā Tikanga	Kaupapa Here a Te Mātāwai
<p>Me mahi a Te Mātāwai i tā te rangatira pai (ko te tikanga ia ko te rangatira ka whakahaere kaupapa here kaimahi kei roto ōna anō tikanga e kīa whānuihia ana me mātua noho mai hei ārahi i te mahi tōkeke, i te mahi tika mā te kaimahi mō ngā āhuatanga katoa o tā rātou noho kaimahi)</p> <p>Me mātua whanake e Te Mātāwai tētahi hōtaka whakaōrite whiwhinga mahi (ko te tikanga ia ko tētahi hōtaka e whai ana ki te tautuhi me te muku atu i ngā āhuatanga katoa o te kaupapa here, o te tukanga me ētahi atu tauārai o te whakahaere e puta ai, e whakapūmautia ai, tērā rānei ka whakapūmau i te mana ōrite kore mō te āhua ki te tuku mahi ki tētahi tangata ki tētahi rōpū tāngata rānei)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Me mahi tātou i runga i te pono, i te tika, i te māramatanga • Tiakina te whare kia tuwhera ai ki ngā iwi katoa • Me manaaki te tangata 	<ul style="list-style-type: none"> • Te Kaupapa Here Kaimahi a Te Mātāwai <i>I whakamanahia e te Poari i te Pipiri 2017</i> • Te Kaupapa Here Noho Ora o Te Mātāwai <i>I whakamanahia e te Poari i te Paengawhāwhā 2017</i> • Te Kaupapa Here a Te Mātāwai mō te Whakaweti me te Whakatīwheta <i>I whakamanahia e te Poari i te Paengawhāwhā 2017</i>

Ngā Rohenga Pūtea

Ngā Rohenga Pūtea

whakaratoa e te Tahua 2017 kia rohea tētahi \$15.817m mō te Whakarauora i te Reo mō te Whānau, te Hapū, te Iwi me te Hapori, ko tētahi \$14.817m i whakahaeeretia e Te Mātāwai.

Ko tā tēnei rohenga pūtea he whakatutuki i te whakatairangatanga whai hua o te hauora me te noho ora o te reo Māori mā roto i:

1. te whakahaere tonuhia o Te Mātāwai me te tautoko i te Poari o Te Mātāwai;
2. te whanaketanga o te Maihi Māori tae atu ki te tāpae whakaratonga me te whakahaere hōtaka ka takoha atu ki tōna whakatinanatanga;
3. te rangahau i te reo Māori; me
4. ētahi atu kawenga ā-ture e whakahaua ana a Te Mātāwai ki te mahi.

Te Pūrongo Whakatutuki Mahi ki ngā Whakatau Tata o ngā Rohenga Pūtea: Rohenga Whanaketanga Māori

	2016/17		2017/18	
Te aromatawaitanga o te whakatutukinga mahi	Paerewa Pūtea Whakamutunga	Tūturu	Paerewa Pūtea Whakamutunga	Tūturu
Te whakamanatanga me te whakaterenga o te Rautaki Maihi Māori	Inenga Hou	Inenga Hou	I Tutuki	I Tutuki
Te tahua rangahau i rohearohea i runga i ngā paearu tuku pūtea i whakaaehia	Inenga Hou	Inenga Hou	100%	50%

Whai i muri iho i te korahi o te mahi ngātahi ki ngā whānau, ki ngā hapū me te iwi Māori, waingōhia ana a Te Mātāwai ki te whakamana i te Rautaki Maihi Māori tuatahi i te Mahuru 2017. Kei te uho o te Maihi Māori ko te arotahi ki te tautuhi anō i te whakamahinga o te reo Māori i ngā kāinga me ngā hapori, ki tōna whakarauoratanga hoki hei reo ūkaipō.

I tutuki tētahi wāhanga. E pono ai tana pou paetīmatanga mō tana hōtaka rangahau, hei ārahi anō i āna haumitanga taha rangahau mō ngā tau e toru e takoto ake nei, ka tautuhi a Te Mātāwai i mua i te tīmatanga o tana hōtaka haumitanga kia tahuri kē ki te whanake i tētahi Rārangi Rangahautanga Rautaki me te tono i ētahi hōtaka rangahau tūāpapa e whā i te 2017/18. Ko te hua o tēnei, ko ngā pūtea rangahau ake e tika ana kia whakapaua i te 2017/18 kua kawea whakamuhia ki te 2018/19.

Te Pūrongo Whakatutuki Mahi ki te Kirimana Hoko 2017/18

Te Kaha Eke o ngā Tutukinga

Te rohenga mō te Whakarauora Reo mō te Whānau, te Hapū, te Iwi me te Hapori.

Ngā Tūāmahi o Te Kirimana Hoko

TUTUKINGA 1 Te Mātāuru: Te haumi i te whakarauoratanga o te reo Māori

Ko ngā haumitanga a Te Mātāuru mō te whakarauora i te reo Māori i ngā kāinga me ngā hapori tētahi o ā mātou huaranga matua mō te whakatinanatanga o te Rautaki Maihi Māori.

I te Whiringa-ā-nuku ka whakamanahia e te Poari he tauira haumitanga hou mō ngā kāinga me ngā hapori – Ānga Kāhui.

TUTUKINGA 1

Ānga Kāhui – ko te Iwi/Māori kei te ā i te whakarauoratanga o te reo Māori

Kei te pūtake o te Ānga Kāhui (ngā haumitanga ka āia e te kāhui) ko te hautū a ngā iwi, a ngā rohe me ngā hapori i te whakarauoratanga o te reo Māori e whai wāhi ai te hunga whai pānga taketake ake ki ngā whakariterite me ngā whakataunga mō ngā haumitanga o te rohe, o te rāngai.

- **E 65** te hunga i whakaūngia hei toa reo mō te hapori, (Pae Motuhake) ka tautokona rātou kia tupu ai tō rātou noho mārama ā-rautaki nei ki Te Mātāwai me te rāngai reo Māori (ngā hononga take tōmua me ngā whāinga tae atu ki Te Mātātupu me ngā kopouna), te whanaketanga o ngā kaupapa haumitanga tōmua mō ngā rohe me ngā tūtohunga haumitanga tautoko (aromatawaitanga me te mātairua).
- **E whitu (o te waru) ngā Pae Motuhake** i tāpae tūtohunga haumitanga me te tautokona o ēnei e te Poari o Te Mātāwai.
- **\$16.9m** te uara tapeke o ngā tono i tāpaea mai i te tau, **149 ngā kaupapa** i tautokona, e **\$6.21m** te uara.

Whakapaunga a Te Mātāuru

- I āwhina te whakatakoto mahere i te whakarite whāiti i ngā rauna haumitanga i āhei ai ngā Pae Motuhake ki te whakaaroaro ki ngā tukanga ki tua me te whakarite mahere mō te 2018/19, ina kāore e tāpuia te pūtea haumitanga katoa.

TUTUKINGA 2

Te Mātātupu: Te rangahautanga reo Māori

TUTUKINGA 2

Erima ngā hōtaka rangahau e whakatinanahia ana i tēnei wāhangā pūrongo, ka mutu e whakamahia ana ngā kitenga i tēnei wā nei hei ārahi i ā mātou haumitanga me te aroturukitanga o te reo Māori i te whānuitanga atu o ētahi waitohu, me ētahi wāhi e whanaketia ana.

Kua whai hua tā mātou pīkaunga taha rangahau i te tautoko tonu mai a tētahi kōmiti whāiti rangahau a te Poari. Kua noho te komiti nei hei kāhui e pono ai te whakatauira me te whakatutuki a ngā putanga o a mātou mahi (ngā tutukinga) i ngā hiahia o te hunga whai pānga o ō mātou kāinga me ngā hapori.

TUTUKINGA 3

Te Matatū: Te aroturuki i te whakarauoratanga o te reo Māori

TUTUKINGA 3

I tēnei wāhangā pūrongo, e whakaputaina ana e mātou tā mātou Tauākī Whāinga tuatahi 2017-2021 (i muri i te whakapāpātanga ki ngā iwi Māori mō te Rautaki Maihi Māori, me te Minita Whanaketanga Māori).

I hui atu anō mātou ki te Minita Whanaketanga Māori (Hakihea 2017, Kohitātea 2018, Haratua 2018), me te whakāu i tā mātou hononga Māori-Karauna. I pai te āhua o ngā hui, i tohu i te ngākau pūmau ki te haere tonu o te koromakinga o te Ture Reo Māori hou hei take tōmua ki te Karauna.

I te 21 o Huitanguru 2018 ka tāpae kōrero mātou ki te Komiti Take Māori. I whakatuwherahia e te Komiti tētahi pakirehua mō ngā mahi o te tau 2016/17 a Te Mātāwai, pērā i tāna i mahi ai i ngā Pāremata o mua atu mō Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori me Te Tumu Paeroa. I arotahi tā mātou tāpaea kōrero ki ngā kawenga a Te Mātāwai me ā mātou mahi i raro i Te Mātāuru, i Te Mātātupu me Te Matatū. Rere ana te kauanuanu a te Komiti ki tā mātou hōtaka mahi, ina koa te Rautaki Maihi Māori.

- i tāpaea he kupu ārahi e pā ana ki te whanaketanga o te Maihi Karauna
- i tutuki ā mātou kawenga taha hautū, taha arataki mō te āhua ki Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori i te tukutanga o tā mātou Reta Tūmanakotanga mō te 2018-19, tae atu ki ētahi kupu ārahi mō te Tauākī Whāinga 2018-2021
- i waitohua tahitia ki te Minita Whanaketanga Māori me te Minita Tahua te Pānui Whāinga a Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori
- i kopoua a Kīngi Kiriona ki te Poari o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori
- i whakaaehia tahitia te Toihau me te Toihau Tuaraua o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori ki te Minita Whanaketanga Māori
- i tāpaea ki te Minita Whanaketanga Māori ētahi tautapanga e rua mō Te Taura Whiri (a Rawinia Higgins me Charisma Rangipunga).

Tarāwhare

- i haere tonu te whakamahine i ā mātou hongere whakapāpātanga: Pukamata (1290 te apataki), Ngā Karere (e 860 ngā īmēra) me temataawai.maori.nz.
- i tāpaea he kupu ārahi ki te ao Mātauranga, ki te ao Pāpāho me ngā kāhui o te Hapori ki te whakahaere tukanga kōwhiri mō ngā mema o te Poari o Te Mātāwai kua eke te wā ki a rātou.
- te whakāu i tētahi tauira whakahaere tari hou (te kimi kaimahi pūmau)
- te pou atu i ētahi kaupapa here mahi pai, ētahi tukanga me ētahi pūnaha hei tautoko i te whakahaerenga o Te Mātāwai.

Tikanga Tūtohu ā-Ture

E whakahaua ana a Te Mātāwai i raro i te tekiona 24 o Te Ture mō Te Reo Māori 2016, kia noho mai tētahi Kirimana Hoko kua whakaaehia i te rā tonu, i mua atu rānei i te tīmatanga o te tau pūtea. I tāpaea te Kirimana Hoko 2018/19 ki te Minita Whanaketanga Māori i te 29 o Pipiri 2018, i whakamanahia i te 26 o Hōngongoi 2018.

Whakapaunga Tutukinga ki te 30 o Pipiri 2018

	Kirimana Hoko Utu tutukinga	Tūturu	Tihoinga i te Pūtea
Tutukinga 1 - Te Mātāuru: Te haumi i te whakarauoratanga o te reo Māori			
Moni Whiwhi	\$ 10,817,000	\$ 10,817,000	\$ -
Whakapaunga	\$ 10,817,000	\$ 585,289	-\$ 10,231,711
Hemihemi	\$ 0	\$ 10,231,711	\$ 10,231,711
Tutukinga 2 - Te Mātātupu: Te rangahautanga reo Māori			
Moni Whiwhi	\$ 1,000,000	\$ 1,000,000	\$ -
Whakapaunga	\$ 1,000,000	\$ 449,000	-\$ 551,000
Hemihemi	\$ 0	\$ 551,000	\$ 551,000
Tutukinga 3 - Te Matatū: Te aroturuki i te whakarauoratanga o te reo Māori			
Moni Whiwhi	\$ 3,000,000	\$ 3,406,878	\$ 406,878
Whakapaunga	\$ 3,000,000	\$ 2,867,055	-\$ 132,945
Hemihemi	\$ 0	\$ 539,823	\$ 539,823
Whakarāpopotonga			
Moni Whiwhi	\$ 14,817,000	\$ 15,223,878	\$ 406,878
Whakapaunga	\$ 14,817,000	\$ 3,901,344	-\$ 10,915,656
Hemihemi	\$ 0	\$ 11,322,534	\$ 11,322,534

TUTUKINGA 1

Te Mātāuru: Te haumi i te whakarauoratanga o te reo Māori

Whiwhinga i te Karauna	\$ 10,817,000.00
Huamoni Mai	\$ -
Ētahi atu Moni Whiwhi	\$ -
Tapeke Moni Whiwhi	\$ 10,817,000.00
Tapeke Whakapaunga	\$ 585,289.00
Hemihemi	\$ 10,231,711.00

TOHU

I tutuki

He wāhangā i tutuki

Kāore i tutuki

Whakamārama	Inenga Mahi me ngā Paerewa (te wā i tohua ina hāngai)	Tūnga	Kupu Kōrero																																
1.1 Te tautoko i te whai wāhi ake a ngā whānau me ngā hapori ki te whakarauora i te reo Māori.	<p>Te whakamana a te Poari i te Maihi Māori (Hereturikōkā 2017)</p> <p>Te pou inenga paetimata mō te whai wāhi ake a ngā whānau me ngā hapori ki ngā kaupapa whakarauora i te reo Māori</p>		<p>I oti te Maihi Māori i te Hereturikōkā 2017, i whakamanahia e te Poari i tana hui o muri mai o te Mahuru 2017.</p> <p>https://www.tematawai.maori.nz/maihi-maori</p> <p>I whanaketia e Te Mātāwai tētahi anga matarau e whai ana ki te ine poha, ki te ine pono i te hauora o te reo.</p> <p>Te tauira - e kīia ana ko ngā huanga kāhui whakarauora i te reo Māori - kei tōna tūāpapa ko ētahi waitohu e 45, he huarahi auaha tēnei e kitea ai te āhua tūturu o te reo Māori. Ka whakaaro hia ētahi āhuatanga o te ora o te reo pérā i: te tuakiritanga tōpū, te kohinga kōrero, te tuku i te reo, te mātauranga me te tautoko a ngā hapori, a te motu. Ka whakamahia te anga e Te Mātāwai ki te whaiwhai haere me te aroturuki i ngā angitūtanga me ngā wāhi hei whanake i ngā mahi a Te Mātāwai me te Karauna.</p>																																
1.2 Te tautoko i ngā hapori me ngā whānau ki ngā hanga e tika ana hei whakatutuki i ō rātou wawata mō te whakarauora i te reo Māori.	Te whakapāpā ki ngā iwi, ki ngā hapū, me ngā whānau Māori e whakatinanahia ai ngā whāinga o te Maihi Māori		<p>Ko ngā Pae Motuhake (kāhui pae ārahi) te mea matua i whakamahia e Te Mātāwai ki te whakapāpā ki ngā iwi, ki ngā hapū me ngā whānau mō ngā whāinga o te Maihi Māori.</p> <p>I whakatakotohia e te katoa o ngā Pae Motuhake he Mahere Haumitanga e hāngai ana ki te whāinga tāhuhu a te Rautaki Maihi Māori, ki ōna putanga me ōna whāinga. Tae rawa ki te paunga o te wāhangā whakamutunga o te tau pūrongo 2017-18 kua oti i ngā kāhui ā-iwi e whitu tā rātou rauna haumitanga tuatahi:</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Kāhui</th> <th>Wā o te Rauna</th> <th>Whakaaehia</th> <th>Tapeke Whakaaetanga</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Tainui</td> <td>Jan/18</td> <td>21 apps</td> <td>\$759,000</td> </tr> <tr> <td>Te Tai Hau-ā-ūru</td> <td>Mar/18</td> <td>18 apps</td> <td>\$721,000</td> </tr> <tr> <td>Te Tai Rāwhiti</td> <td>Mar/18</td> <td>23 apps</td> <td>\$1,080,000</td> </tr> <tr> <td>Te Waipounamu</td> <td>May/18</td> <td>14 apps</td> <td>\$830,000</td> </tr> <tr> <td>Mātaatua</td> <td>May/18</td> <td>32 apps</td> <td>\$1,056,000</td> </tr> <tr> <td>Te Taitokerau</td> <td>June/18</td> <td>17 apps</td> <td>\$747,000</td> </tr> <tr> <td>Te Arawa</td> <td>June/18</td> <td>22 apps</td> <td>\$1,020,000</td> </tr> </tbody> </table>	Kāhui	Wā o te Rauna	Whakaaehia	Tapeke Whakaaetanga	Tainui	Jan/18	21 apps	\$759,000	Te Tai Hau-ā-ūru	Mar/18	18 apps	\$721,000	Te Tai Rāwhiti	Mar/18	23 apps	\$1,080,000	Te Waipounamu	May/18	14 apps	\$830,000	Mātaatua	May/18	32 apps	\$1,056,000	Te Taitokerau	June/18	17 apps	\$747,000	Te Arawa	June/18	22 apps	\$1,020,000
Kāhui	Wā o te Rauna	Whakaaehia	Tapeke Whakaaetanga																																
Tainui	Jan/18	21 apps	\$759,000																																
Te Tai Hau-ā-ūru	Mar/18	18 apps	\$721,000																																
Te Tai Rāwhiti	Mar/18	23 apps	\$1,080,000																																
Te Waipounamu	May/18	14 apps	\$830,000																																
Mātaatua	May/18	32 apps	\$1,056,000																																
Te Taitokerau	June/18	17 apps	\$747,000																																
Te Arawa	June/18	22 apps	\$1,020,000																																

Whakamārama	Inenga Mahi me ngā Paerewa (te wā i tohua ina hāngai)	Tūnga	Kupu Kōrero
	Te pou inenga paetīmata mō te whai wāhi ake a ngā whānau me ngā hapori ki ngā mahi whakarauora i te reo Māori	●	I whanaketia e Te Mātāwai tētahi anga matarau e whai ana ki te ine poha, ki te ine pono i te hauora o te reo. Te tauira - e kīa ana ko ngā huanga kāhui whakarauora i te reo Māori - kei tōna tūāpapa ko ētahi waitohu e 45, he huarahi auaha tēnei e kitea ai te āhua tūturu o te reo Māori. Ka whakaaro hia ētahi āhuatanga o te ora o te reo pērā i: te tuakiritanga tōpū, te kohinga kōrero, te tuku i te reo, te mātauranga me te tautoko a ngā hapori, a te motu. Ka whakamahia te anga e Te Mātāwai ki te whaiwhai haere me te aroturuki i ngā angitūtanga me ngā wāhi hei whanake i ngā mahi a Te Mātāwai me te Karauna.
	Te whanake paearu kounga mō ngā haumitanga ka tautoko i ngā whānau me ngā hapori ki te whakatutuki i ō rātou wawata mō te reo Māori	●	Kua whanakehia ētahi paearu ā-motu mō ngā haumitanga reo hapori. Ka whakamahia e tēnā, e tēnā Pae Motuhake ngā paearu nei ki te aromatawai tono pūtea.
1.3 Te arotake i ngā kaupapa reo Māori me ngā whāinga o te Maihi Māori.	I whakaaehia tahitia te mahere haumitanga ki te Minita (Hōngongoi 2017)	●	I mate te panoni te wā e oti ai te Mahere Haumitanga kia ūrua atu ai ki te Rautaki Maihi Māori whakamutunga (Mahuru 2017). I te urunga mai o Kāwanatanga kē i te Mahuru 2017, ka hikina te tāpaenga o te mahere haumitanga kia ūrua atu ai ki te hui tuatahi ki te Minita Whanaketanga Māori hou (Hakihea 2017). Kei waho atu te takanga o te wā i te mana o Te Mātāwai.
	Te pūrongo mō te uara me te whai tikanga o ngā haumitanga me te whai painga ki ngā whāinga o te Maihi Māori	●	Kei roto i ngā tono haumitanga ka whakaaehia e ngā kāhui (me ērā anō kua kirimanahia) he whakamārama mō te hāngaitanga o te tono ki ngā whāinga me te ara whakarauora reo kei te Maihi Māori. Kua hikina tēnei tutukinga ki te 2019/20 i muri o te haerenga o tā mātou hōtaka haumitanga – a Te Mātāuru – mō te rua tau neke atu.
	Te whanake paearu tuku pūtea mō ngā haumitanga ka tautoko i ngā whānau me ngā hapori ki te whakatutuki i ō rātou wawata mō te reo Māori	●	Kua whanakehia ētahi paearu ā-motu mō ngā haumitanga reo hapori. Ka whakamahia e tēnā, e tēnā Pae Motuhake ngā paearu nei hei aromatawai tono pūtea.

TUTUKINGA 2

Te Mātātupu: te rangahautanga reo Māori

Whiwhinga i te Karauna	\$ 1,000,000.00
Huamoni Mai	\$ -
Ētahi atu Moni Whiwhi	\$ -
Tapeke Moni Whiwhi	\$ 1,000,000.00
Tapeke Whakapaunga	\$ 449,000.00
Hemihemi	\$ 551,000.00

TOHU

I tutuki

He wāhanga i tutuki

Kāore i tutuki

Whakamārama	Inenga Mahi me ngā Paerewa (te wā i tohua ina hāngai)	Tūnga	Kupu Kōrero
2.1 Te tautoko i ngā mahi rangahau ka whai painga ki ngā whāinga o te Maihi Māori	Te hanga i tētahi rārangi o ngā rauemi reo Māori hei tautoko i te reo i ngā kāinga me ngā hapori		He putunga raraunga a He Reo Ora o ngā mahi me ngā rauemi kua noho kē mai e whai ana ki te whakarauora i te reo Māori. I kohia te putunga i roto i te iwa marama, ka mutu koinei te rauemi whānui katoa mohoa nei mō ngā kaupapa e mahia ana i ngā rohe. He putunga raraunga mataora te putunga, ka mutu ka rite tonu te whakahoungia o ngā pārongo e tūturu ai te whai hua me te pono o ngā kōrero.
	Te whanake tātaringa ā-Kāhui mō ngā mahi whakarauora i te reo Māori		E tautoko ana te putunga i ngā haumitanga a ngā kāhui a Te Mātāwai mā te tāpae i ngā mahi e mahia ana i tēnei wā me ngā āputa kei roto i te rohe. Mā te noho mārama ki tēnei e whai huarahi ai ngā kāhui ki te whakakikī i ngā āputa me te haukoti i te tāruahia o te mahi, ko te tikanga o tēnei ko te nui ake o te painga ka puta ki te iwi. Ka taea anō hoki te putunga te whakamahi hei tirotiro i ngā rauemi, me ngā mahi katoa o tētahi momo motuhake i te whānuitanga atu o te motu, me te aha, kua pai te ako a te hunga e hiahia whakamātau ana i tētahi kaupapa hou, i ērā kua whakamātau kē i te mahi. I ōna anō wāhi, ka whakaatu whakarāpopotonga te putunga mō ngā mahi kua mahia i ngā hapori, ki hea anō kitea ai ētahi atu pārongo.

Whakamārama	Inenga Mahi me ngā Paerewa (te wā i tohua ina hāngai)	Tūnga	Kupu Kōrero
2.2 Te tautoko i te noho mārama o ngā rāngai ki te whakamahinga o te reo me ngā pūkenga e tika ana i te taumata ki te hapori me ngā rauemi e wātea ana ki a rātou	Te whanake i tētahi anga waitohu putanga reo Māori	●	<p>I whanaketia e Te Mātāwai tētahi anga matarau e whai ana ki te ine poha, ki te ine pono i te hauora o te reo.</p> <p>Te tauira - e kīia ana ko ngā huanga kāhui whakarauora i te reo Māori - kei tōna tūāpapa ko ētahi waitohu e 45, he huarahi auaha tēnei e kitea ai te āhua tūturu o te reo Māori. Ka whakaaro hia ētahi āhuatanga o te ora o te reo pērā i: te tuakiritanga tōpū, te kohinga kōrero, te tuku i te reo, te mātauranga me te tautoko a ngā hapori, a te motu.</p> <p>Ka whakamahia te anga e Te Mātāwai ki te whaiwhai haere me te aroturuki i ngā angitūtanga me ngā wāhi hei whanake i ngā mahi a Te Mātāwai me te Karauna.</p>
	Te whakaoti i tētahi arotakenga mātākōrero mō ngā reo ā-iwi Māori me ngā rerekētanga	●	<p>I whakaatu mai te arotakenga mātākōrero i oti i tēnei wāhanga pūrongo e iti ana te rangahauhia o te reo ā-iwi. Ina koa, he iti te kōrero kua puta i ngā pūkenga aho wānanga Māori, ka mutu ko te nuinga o ngā rangahautanga tuatahi nā ngā kairangahau tauiwi me te kaituhu hitori. E arotahi ana ēnei mahi rangahau ki te aromatawai i te reo Māori i runga i te titiro a Tauiwi ki te reo ā-iwi, me te arotahi ki te kupu tēnā i te kīwhaha, i te whakatauki, hei tohu i te ōritenga, i te rerekētanga. Nā runga i tēnei, e kitea ana te kotahi o ngā reo ā-iwi o ētahi iwi maha nā runga i te taumata i ōrite ai.</p>
2.3 Te mahi ngātahi ki te rāngai reo Māori ki te whanake i tētahi hōtaka rangahau me tētahi rautaki pae-waenga	Te whakahaere wānanga rangahau ki ngā hoa haere kōtui o te rāngai reo Māori	●	<p>Kua hikina tēnei mahi ki te 2019 kia hāngai ai te whakatakoto mahere rautaki mō te Maihi Māori (i whakamanahia i te Whiringa-ā-nuku 2017) me te Maihi Karauna (kāore anō i whakamanahia i taua wā).</p>
	Te whanake huanga reo Māori mō tēnā me tēnā kāhui	●	<p>I whanaketia e Te Mātāwai he anga matarau e whai ana ki te ine i te hauora o te reo Māori. Kua kohia he raraunga mō te whānuitanga atu o ngā waitohu i te whānuitanga atu o ngā kāhui ā-iwi e whitu.</p>

TUTUKINGA 3

Te Matatū: Te aroturuki i te whakarauoratanga o te reo Māori

Whiwilinga i te Karauna	\$ 3,131,000.00
Huamoni Mai	\$ 275,637.00
Ētahi atu Moni Whiwhi	\$ 241.00
Tapeke Moni Whiwhi	\$ 3,406,878.00
Tapeke Whakapaunga	\$ 2,867,055.00
Hemihemi	\$ 539,823.00

TOHU

I tutuki

He wāhangā i tutuki

Kāore i tutuki

Whakamārama	Inenga Mahi me ngā Paerewa (te wā i tohua ina hāngai)	Tūnga	Kupu Kōrero
3.1 Te tāpae pūrongo ki Te Minita Whanaketanga Māori ki te Kirimana Hoko	I mua i te 20 o te marama ka whai i te 31/10/2017 me te 28/02/2018		I oti ngā pūrongo ā-tuhi katoa i roto i te wā kua tohua i te Kirimana Hoko 2017/18; i tautokohia anō e Te Mātāwai ngā pūrongo nei i āna hui kanohi ki te kanohi ki te Minita Whanaketanga Māori.
3.2 Te aroturuki i te whanaketanga me te whakatinanatanga o te Maihi Karauna	Kua mātua whai wāhi atu, kua whakapāpā haere anō te Poari i ngā matapakinga mō te Maihi Karauna		I hui te Poari ki ngā toihau hautū mō te Maihi Karauna me tana āta mahi anō i te taumata ki ngā āpiha matua ki te tuku kupu ārahi. Kua tāpaea anō e Te Mātāwai he kōrero whakamārama (e rima) mō te whanaketanga o te Maihi Karauna; tae atu ki ētahi kupu ārahi e pā ana ki tēnei i te Reta Tumanakotanga tuatahi ki Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori (Paengawhāwhā 2018) i runga i tā te tari ārahi mō te Maihi Karauna.
	E mātua whakapā ana te Poari ki ngā Minita o Te Rūnanga Reo mō te aroturuki me te aromātai i ngā whakapaunga a te Karauna ki te reo Māori		Kāore anō a Te Mātāwai i āta whakapā atu ki te Minita mō te aroturuki me te aromātai i ngā whakapaunga a te Karauna ki te reo Māori. E tatari ana tēnei tutukinga ki tā mātou tātaringa mahi rangahau (te rārangī rauemi me te tātaringa a Te Mātāwai) me te tāpaenga pārongo mai a ngā tari/hinonga a te Karauna (e tatari ana ki ētahi arotakenga kei waho atu o te mana o Te Mātāwai).

Whakamārama	Inenga Mahi me ngā Paerewa (te wā i tohua ina hāngai)	Tūnga	Kupu Kōrero
3.3 Te kupu tūturu mō te pou me te mau tonu a Te Mātāwai ki ētahi tikanga pūtea kaha, ki ētahi tikanga whakahaere kaha me ētahi pūnaha kaha	I tutuki i Te Mātāwai tētahi taupānga tātaringa kaute e whakaahua ana i te pakari o te whakahaere	●	I whakahaeretia te tātaringa kaute mō Te Mātāwai mō te 2016/17 i waenga i te 9-13 o Whiringa-ā-nuku 2017. Hei tā te Mana Arotake o Aotearoa, i tāpaea e Te Mātāwai āna pūrongo pūtea i runga i ngā tikanga o te anga pūrongo pūtea e hāngai ana.
3.4 Te whai tikanga o te whai wāhi atu ki ngā hui a Te Rūnanga Reo me Te Papa Kōrero ka whakapāpā tonu ai ki ngā kāhui	I whakaaehia tahitia e te Minita me ngā Hoa-Toihau o Te Mātāwai ngā rārangī take katoa mō Te Rūnanga Reo	●	Ahakoa te maheretia mō tēnei tau, i hikina te Te Rūnanga Reo e te Minita Whanaketanga Māori ki te Hereturikōkā 2018. I tāpaea e Te Mātāwai he kōrero ā-tuhi mō te hui me te whakaū i te taenga atu a te katoa o ana mema. I puta i Te Mātāwai ana āwangawanga mō tēnei, heoi i mōhio ki te pūnga o te Minita Whanaketanga Māori kia whānui ake te whakapāpā haere me ngā matapakinga i waenga i ngā hoa Minita o te Karauna.
	I whakaaehia tahitia e ngā toihau o te Te Mātāwai me Te Puni Kōkiri ngā rārangī take katoa mō Te Papa Kōrero	●	I hui a Te Papa Kōrero i te Hereturikōkā 2017, me te whakaae a Te Mātāwai ki te rārangī take me ngā pepa matapakinga (i arotahi ki te mahere mō te Maihi Karauna me ētahi kōrero hou mō te Maihi Māori).
	E tautokona ana ngā mema o te Poari ki te whakapāpā ki ā rātou ake kāhui	●	Ko te take tōmua mō te whakapāpātanga ki ngā kāhui ko ngā haumitanga a Te Mātāuru. Kua whakatūria e ngā kāhui, e whai ana rānei ki te whakatū Pae Motuhake hei whakatau i ngā haumitanga.
3.5 Te whakaoti i ngā kopouna me ngā tautapanga ka tāpae i te tirohanga a ngā iwi, a ngā hapū me ngā whānau Māori ki ngā Poari e hāngai ana	Kia tautapangia nga ingoa e hiahiatia ana mō Te Māngai Pāho me Te Taura Whiri i te Reo Māori i runga i te tukanga kua whakaaehia e te Poari i roto i te wā e tika ana	●	E rua ngā tautapanga i tāpaea ki te Minita Whanaketanga Māori mō ngā kopouna ki te Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori.

Whakamārama	Inenga Mahi me ngā Paerewa (te wā i tohua ina hāngai)	Tūnga	Kupu Kōrero
3.6 Te tāpae aratakinga mō Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori hei tā te Ture mō Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori 2003	<p>Kia whakapā atu a Te Mātāwai ki Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori e pono ai te whakaata a ngā tānga noho haepapa i ngā kawenga a MTS ki te tautoko i te Maihi Māori</p>	●	<p>Hei wāhanga o tana arotake i te Pānui Whāinga hukihuki a Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori (MTS) mō te 2017-2020, i tukua e Te Mātāwai tana whakahau kia whakamārama te SOI a MTS i tana koromakinga ki te whai wāhi atu ki te Rautaki Maihi Māori ina mutu mai, ka mutu kia takoto mai ki te Pūrongo ā-tau a MTS ngā painga kua puta ki te Rautaki Maihi Māori.</p> <p>E whakamārama mai ana te Pānui Whāinga whakamutunga a Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori i tana ū ki te mahi tahi ki Te Mātāwai (te Maihi Māori) ki te whānuitanga atu anō o Te Whare o Te Reo Mauri Ora.</p>
	<p>Te mahi tahi ki ngā Minita whai pānga e mārama ai te katoa ki te "hautūtanga tahi me te mātainga" o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori</p>	●	<p>I whakapuakina e Te Mātāwai tana hiahia ki te Minita Whanaketanga Māori kia whakaaehia tahitia te Reta Tūmanakotanga ki Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori me te Minita Tahua.</p> <p>He wāhi tēnei e tūmanakohia ai te hui tonu, te mahi tahi tonu ki ngā Minita e rua mō te āhua ki te noho mārama a te katoa ki tēnei kawenga.</p>
	<p>Te whakaū i te Pānui Whāinga a Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori</p>	●	<p>I tāpaea e Te Mātāwai tāna Reta Tūmanakotanga ki Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori i te Paengawhāwhā 2018, e whakamārama ana i tētahi anga hukihuki mō te arotake me te whakaū i tā rātou Pānui Whāinga.</p> <p>I muri i te hui atu ki te Toihau hou me te Toihau Tuarua hou o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori ki te whakaū i tā mātou Reta Tūmanakotanga, i āhei a Te Mātāwai ki te whakaū i te Pānui Whāinga 2018-21 a Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori.</p>
	<p>Te whakatinana i ngā kopounga Poari katoa hei i runga i te tukanga kua whakaaehia, i roto anō i te wā tika</p>	●	<p>I kopoua e te Poari a Kīngi Kiriona hei mema tuatahi mā mātou ki te Poari o Te Aratuku Whakaata Irirangi Māori.</p>
3.7 Te mahi i ngā hiahia taha pūrongo katoa o te Ture i roto i te wā tika	<p>I tukua te Tauākī Whāinga hei wānanga mā ngā Minita i muri i te wānangahia e te Poari i te Hereturikōkā 2017</p>	●	<p>I oti te Tauākī Whāinga, i tāia anō i te Hakihea 2017.</p>

4 NGĀ TAUAKI PŪTEA

NGĀ TAUAKI PŪTEA

Te Pūrongo a te Kaitātari Kaute Motuhake	44
Te Tauaki Noho Haepapa	47
Te Tauaki Whiwhinga, Whakapaunga Whānui	48
Te Tauaki Tūnga Pūtea	49
Te Tauaki Nekeneke Tūtanga	50
Te Tauaki Kapewhititi	50
Ngā Kōrero Tauaki Pūtea	51

Te Pūrongo a te Kaiarotake Motuhake

Te Pūrongo a te Kaitātari Kaute Motuhake

Ki te hunga pānui i ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi a Te Mātāwai mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2018

Ko te Tumuaki o te Mana Arotake te kaitātari kaute i a Mātāwai. Kua kopoua e te Tumuaki o te Mana Arotake ahau, a Clint Ramoo, i runga i te whakamahi i ngā kaimahi me ngā rauemi a Mana Arotake Aotearoa, kia arotakea ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi a Te Mātāwai māna.

Tāpaenga Whakaaro

Kua arotakea e mātou:

- ngā tauaki pūtea a Te Mātāwai kei ngā whārangi 48 ki te 58, kei roto ko te tauaki tūnga pūtea ki te 30 o Pipiri 2018, te tauaki pūtea whānui me ngā whakapaunga, te tauaki panonitanga uara me te tauaki kapewhititi mō te tau i mutu i taua rā me ngā kōrero e pā ana ki ngā tauaki pūtea tae atu ki tētahi whakarāpopotonga o ngā kaupapa here whānui me ētahi atu pārongo whakamārama; me
- ngā pārongo whakatutuki mahi a Te Mātāwai i ngā whārangi 32 ki te 42.

Ki tō mātou whakaaro:

- ko ngā tauaki pūtea a Te Mātāwai i ngā whārangi 48 ki te 58:
  - e whakaatu tika ana, e whakaatu mārire ana:
    - > i tōna tūnga pūtea ki te 30 o Pipiri 2018; me
    - > āna mahi whakahaere pūtea me ngā kapewhititi mō taua tau i mutu i taua rā; ka mutu
  - e ū ana ki ngā tikanga e whakaaehia whānuitia ana i Aotearoa, ka mutu kua whakatakotohia i runga anō i ngā tohutohu a te Paerewa mō ngā Hinonga Painga Tūmatanui Tikanga Rūnā Whākitanga; ka mutu

- ko ngā pārongo whakahaere i ngā whārangi 32 ki te 42:
  - e tāpae tika ana, e tāpae mārire ana i ngā whakahaerenga a Te Mātāwai mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2018, tae atu ki:
    - > ērā mō ia karangatanga tutukinga ka pūrongohia:
      - āna paerewa mō te whakatutukinga mahi i tutuki ina whakatairitea ki ngā matapaenga kei roto i te tauaki whakahaere etūmanakohiaanamōte tau pūtea; me
      - āna whiwhinga moni tūturu me ngā utu whakatutukinga ina whakatairitea ki ngā matapaenga kei roto i te tauaki tutukinga e tūmanakohia ana mō te tau pūtea; ka mutu
    - e whai ana i ngā tikanga mahi kaute whānui o Aotearoa.

I oti tā mātou arotakenga i te 31 o Whiringa-ā-nuku 2018. Koia nei te rā i whakapuakina ai tā mātou i whakaaro ai.

E whakamāramahia ana te pūtake mō tā mātou i whakaaro ai i raro nei. Ka mutu, ka whakamāramahia e mātou ngā kawenga a te Poari me ā mātou kawenga mō te āhua ki ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, ka whakatakoto whakaaro anō mātou mō ētahi atu pārongo, ka whakamārama anō i tā mātou tū motuhake.

Te pūtake o tā mātou i whakaaro ai

I whakahaeeria e mātou tā mātou arotakenga hei tā ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake kei roto nei ngā Paerewa o te Mātanga me te Matatika me ngā Paerewa Arotake o te Ao (ki Aotearoa) i whakaputaina e te Poari mō te Arotake me te Whakaū Paerewa o Aotearoa. He whakamārama kē atu mō ā mātou kawenga i raro i aua paerewa kei te wāhanga ki ngā Kawenga a te kaiarotake o tā mātou pūrongo.

Kua whakatinanahia ā mātou kawenga hei tā ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake.

E whakapono ana mātou e rawaka ana, e hāngai ana ngā taunahatanga arotake kua tīkina e mātou e tāpaea ai e mātou tō mātou whakaaro arotake.

Ngā kawenga a te Poari mō ngā tauaki pūtea me ngā parongo whakatutuki mahi

Kei te Poari te kawenga mō Te Mātāwai ki te whakarite i ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, kia tāpaea tōkeketia, kia whai i ngā tikanga mahi kaute whānui o Aotearoa. Kei te Poari te kawenga mō ēnei momo mana tarāwhare i runga i tāna i whakatau ai e tika ana, e taea ai e ia te whakarite tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi kāore nei ōna kōrero horihori hiranga, ahakoa mahi tinihanga, ahakoa hapa rānei.

Ina whakaritea ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, kei te Poari te kawenga mō Te Mātāwai mō te aromatawai i te āheinga o Te Mātāwai ki te tū tonu hei pakihī ki tua. Kei te Poari anō te kawenga ki te whāki, ina hāngai, ngā take e pā ana ki te tū tonu hei pakihī ki tua me te whakamahi i ngā tikanga kaute mō te pakihī ka tū tonu ki tua, engari anō mēnā e koromakitia ana tōna paheketanga, te whakamutu rānei i ngā mahi a Te Mātāwai, kua kore rānei e taea te aha atu i te paheko, te whakamutu rānei.

E ara ake ana ngā kawenga a te Poari i te Ture Hinonga Karauna 2004 me te Ture Tahua Tūmatanui 1989.

Ngā kawenga a te kaiarotake mō te arotake i ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi

Ko tā mātou whāinga ko te whakaū mārire mēnā kāore he kōrero horihori hiranga, ahakoa mahi tinihanga, ahakoa hapa rānei, i te whānuitanga atu o ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, me te tāpae anō i te pūrongo a te kaiarotake kei roto anō tā mātou i whakaaro ai.

He taumata whakaū tiketike tonu te whakaū mārire, engari ehara i te kī taurangi ka kitea i ngā

wā katoa te kōrero horihori hiranga i te arotakenga ka whakahaeeria hei tā ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake mēnā kei reira e takoto mai ana. Ko te kōrero horihori he rerenga kētanga, he tīpokatanga rānei o te maha, o te whākitanga rānei, tērā ka ara ake i te mahi tinihanga i te hapa rānei. Ka kīia te kōrero horihori he hiranga mēnā, ahakoa takitahi, ahakoa hiatonga, tērā tonu e kawea ai ngā whakatau a te kaipānui, nā runga i te pūtake o ēnei tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi.

Mō te āhua ki ngā pārongo pūtea kua pūrongohia i ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, i whāiti mai ā mātou tikanga ki te tirotiro i ngā pārongo i whakaaehia i te kirimana hoko a Te Mātāwai.

Kāore mātou i aromātai i te noho takuhe me te mana tiaki i te tānga ā-tāhiko o ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi.

Hei wāhanga o tētahi arotakenga hei tā ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake, ka whai mātou i tā te mātanga wawaonga me te mau tonu o tā te mātanga rangirua mō te roanga atu o te arotakenga. Ka mutu:

- Ka tautuhia e mātou ngā mōreatanga o ngā kōrero horihori hiranga o ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, ahakoa mahi tinihanga, ahakoa hapa, ka hoahoatia, ka whakahaeeria he tikanga arotake e aro ana ki aua mōreatanga, me te tiki atu i ngā taunakitanga arotakenga e rawaka ana, e hāngai ana e tāpaea ai te pūtake o tā mātou i whakaaro ai. He teitei ake te mōreatanga o te kore e kitea o te kōrero horihori hiranga i te mahi tinihanga tēnā i tērā ka ara ake i te hapa, i te mea tērā tonu e hua mai ai te mahi tinihanga i te mahi muna ngātahi, i te tānga nukaparau, i te tīpoka takune, i te aweke, i te takahi rānei i te mana tarāwhare.
- Ka kimi māramatanga mātou mō te mana tarāwhare e hāngai ana ki te arotakenga e hoahoatia ai ngā tikanga e tika ana mō te mahi, engari kaua mō te whakapuaki i tā mātou i whakaaro ai mō te whai tikanga o te mana tarāwhare o Te Mātāwai.
- Ka aromātaihia e mātou te hāngaitanga o ngā kaupapa here kaute e whakamahia ana me te tōkeketanga o ngā whakatau tata me ngā whākitanga e rite ana a te Poari.
- Ka aromātaihia e mātou te hāngaitanga o ngā pārongo whakatutuki mahi kua pūrongohia i roto i te anga a Te Mātāwai mō te pūrongo i īāna whakatutukinga mahi.

- Ka whakatau mātou mō te tika o te whakamahi a te Poari i ngā tikanga kaute a te pakihī ka tū tonu ki tua, ka mutu i runga i ngā taunakitanga arotake ka tīkina atu, mēnā he rangirua hiranga kei reira e hono ana ki ētahi mahi, ki ētahi āhuatanga e kaha ai te rangirua mō te āhei a Te Mātāwai ki te tū tonu hei pakihī ki tua. Ki te whakatau mātou he rangirua hiranga kei reira, e whakahaua ana mātou kia whakahahakitia i roto i tā mātou pūrongo arotake ki ngā whākitanga e hono ana i ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, engari ki te takarepa ngā whākitanga, kia whakarerekētia tā mātou i whakaaro ai. E takea mai ana ā mātou whakatau i ngā taunakitanga tātari kaute ka tīkina atu taka rawa ki te rā tonu o tā mātou pūrongo arotake. Heoi anō, tērā ka riro mā ngā mahi, mā ngā āhuatanga ki tua e turakina ai a Te Mātāwai hei pakihī ki tua.
- Ka aromātaihia e mātou te tāpaenga whakamutunga o te tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, tōna hanganga me ūna kōrero, tae atu ki ngā whākinga, mēnā e tohu ana ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi i ngā mahi koropuku me te kaupapa e kīia ai he tāpaenga tōkeke.

Ka whakapāpā mātou ki te Poari mō ētahi take, tae atu ki te ārohinga kua whakaritea me te wā o te arotakenga me ngā kitenga arotakenga hira, me ngā takarepa hira e pā ana ki te mana tarāwhare ka tautuhia e mātou i a mātou e arotake ana.

Ka ara ake ā mātou kawenga i te Ture Arotake Tūmatanui 2001.

Ētahi atu pārongo

Kei te Poari te kawenga mō ērā atu pārongo. Ko ērā atu pārongo ko ngā pārongo kei ngā whārangī 3 ki te 59, engari kāore e uru atu ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, waihoki tā mātou pūrongo arotakenga.

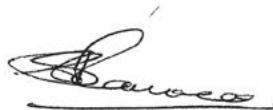
Kāore e kapi ērā atu pārongo i tā mātou i whakaaro ai mō ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, ka mutu kāore mātou e whakapuaki i tētahi momo whakaaro arotake, tētahi kupu taurangi whakamutunga rānei i runga i tēnei.

Mō te āhua ki ā mātou tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, ko te kawenga ki a mātou ko te pānui i ērā atu pārongo. I runga i tēnei, ka whakaaroaro mātou mēnā e hira ana te rerekē ake o ērā atu pārongo ki ngā tauaki pūtea me ngā pārongo whakatutuki mahi, ki ō mātou mōhiotanga rānei ka kohia i te arotakenga, mēnā rānei e hira ana te horihori ki tā mātou titiro atu. I runga i tā mātou i mahi ai, ki te whakatau mātou he kōrero horihori hira kei ērā atu pārongo, me mātua whakatakoto mātou i tēnei. Kāore ā mātou kōrero mō tēnei āhuatanga.

Motuhaketanga

E motuhake ana mātou i Te Mātāwai hei tā ngā tono motuhaketanga a ngā Paerewa Arotake a te Tumuaki o te Mana Arotake e komokomo ana i ngā tono motuhaketanga a te Mātanga me te Paerewa Matatika 1 (kua whakahoungia): Ngā Tikanga Matatika mō te Rehe Whakaū Mārire e whakaputaina ana e te Poari mō te Arotakenga me ngā Paerewa Whakaū Mārire o Aotearoa.

Atu i tā mātou mahi arotake, kāore ō mātou hononga, ō mātou pānga, ki Te Mātāwai.

Clint Ramoo
Mana Arotake o Aotearoa
Mā te Tumuaki o te Mana Arotake
Te Whanga-nui-a-Tara, Aotearoa

Te Tauaki Noho Haepapa

Mō Te Tau i Mutu i te 30 o Pipiri 2018

Kei a mātou te kawenga ki te whakariterite i ngā tauaki pūtea me te tauaki whakatutukinga ratonga me ngā wawaonga mō ēnei.

Kei a mātou te kawenga mō ngā pārongo whakatutuki mahi mutunga-tau ka tāpaea e Te Mātāwai i raro i te tekiona 27 o Te Ture mō Te Reo Māori 2016.

Kei a mātou te kawenga ki te pou me te tiaki i tētahi pūnaha mana tarāwhare kua hoahoatia ki te whakaū mārire i te tika me te pono o te pūrongohipa o ngā pūtea.

Hei tā mātou i whakaaro ai e whakaahua tōkeke ana ngā tauaki pūtea me ngā tauaki whakatutuki mahi nei i te tūnga pūtea me ngā whakahaerenga a Te Mātāwai mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2018.

Mereana Selby
Hoa-Toihau
31 o Whiringa-ā-nuku 2018

Waihoroi Shortland
Hoa-Toihau
31 o Whiringa-ā-nuku 2018

Bentham Ohia
Te Komiti Tātari Tūraru
31 o Whiringa-ā-nuku 2018

Ko te whakarāpopotonga o ngā kaupapa here kaute nui me ngā whakamārama ka whai wāhi atu ki ēnei Tauaki Pūtea.

Te Tauki Whiwhinga, Whakapaunga Whānui Mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2018

	Whakamārama	Tūturu 2018 \$	Pūtea 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Moni whakahaere mai i te Karauna	3	14,948,000	14,948,000	3,500,000
Whiwhinga huamoni	3	275,637	-	9,387
Ētahi atu whiwhinga	3	241	-	1,086
Tapeke whiwhinga		15,223,878	14,948,000	3,510,473
Taiutu ki te Poari	12, 14	320,250	320,256	132,494
Whakapāpātanga hapori a te Poari		-	150,000	112,892
Utu tautoko a te tīma kaitiaki		1,168,799	1,646,515	378,517
Kura Reo		120,000	-	-
Utu ki te pae o te Pae Motuhake		189,153	-	2,157
Utu kaimahi	6	346,783	212,029	68,148
Te Mātātupu	4	449,000	-	-
Te Mātāuru	4	585,289	-	-
Ētahi atu utu	5	722,070	671,200	142,594
Tapeke utu whakahere		3,901,344	3,000,000	836,802
Hemihemi/(tarepa)		11,322,534	11,948,000	2,673,671

Ko te whakarāpopotonga o ngā kaupapa here kaute nui me ngā whakamārama ka whai wāhi atu ki ēnei Tauki Pūtea.

Te Tauaki Tūnga Pūtea

I te 30 o Pipiri 2018

	Whakamārama	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
NGĀ HUA			
Ngā hua wātea			
Moni ukauka me ōna ritenga	7	15,013,161	2,876,254
Hohoko me ētahi atu nama kia utua mai		278	-
Huamoni kua putu		53,989	1,112
Utu tōmua		-	3,000
Tāke hokohoko kia utua mai		148,074	30,594
Te katoa o ngā hua wātea		15,215,502	2,910,960
TAUNAHATANGA			
Taunahatanga o tēnei wā			
Hohoko me ētahi atu nama kia utua atu	8	1,148,841	199,821
Taunahatanga takuhe kaimahi	9	23,659	6,773
PAYE kia utua		46,797	30,695
Te katoa o ngā taunahatanga o tēnei wā		1,219,297	237,289
Ngā hua more		13,996,205	2,673,671
TE TŪTANGA			
Pūtea kua putu		13,996,205	2,673,671
Te katoa o ngā tūtanga		13,996,205	2,673,671

Ko te whakarāpopotonga o ngā kaupapa here kaute nui me ngā whakamārama ka whai wāhi atu ki ēnei Tauaki Pūtea.

Te Tauaki Nekeneke Tūtanga

Mō te tau i mutu i te 30 o Pipri 2018

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Tapeke i te 1 o Hōngongoi	2,673,671	-
Te katoa o ngā whiwhinga whānui i pūrongohipa i mua	11,322,534	2,673,671
Tapeke i te 30 o Pipiri	13,996,205	2,673,671

Te Tauaki Kapewhiti

Mō te tau i mutu i te 30 o Pipri 2018

	Whakamārama	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Kapewhiti mai i ngā mahi whakahaere			
Whiwhinga mai i te Karauna		14,948,000	3,500,000
Ētahi atu whiwhinga		241	9,361
Utu ratonga, utu taonga		(2,400,049)	(461,708)
Utu ki ngā kaimahi me ngā mema o te Poari		(634,045)	(171,399)
Kapewhiti more mai i ngā mahi whakahaere		11,914,147	2,876,254
Kapewhiti mai i ngā mahi haumi			
Huamoni mai		222,760	-
Kapewhiti more mai i ngā mahi haumi		222,760	
Kapewhiti mai i ngā mahi takapūtea			
Kapewhiti more mai i ngā mahi takapūtea		-	-
Te (hekenga)/pikinga more o te moni ukauka me ūna ritenga		12,136,907	2,876,254
Te moni ukauka me ūna ritenga i te tīmatanga o te tau		2,876,254	-
Te moni ukauka me ūna ritenga i te mutunga o te tau	7	15,013,161	2,876,254

Ko te whakarāpopotonga o ngā kaupapa here kaute nui me ngā whakamārama ka whai wāhi atu ki ēnei Tauaki Pūtea.

Whakamārama mō Ngā Tauaki Pūtea 30 o Pipiri 2018

1 Tauaki kaupapa here kaute mō te tau i mutu i te 30 o Pipiri 2018

1.1 Hinonga pūrongo

He hinonga ā-ture motuhake a Te Mātāwai i whakatūria e Te Ture mo Te Reo Māori 2016. Ko te whāinga matua a Te Mātāwai ko te whakarauora i te reo Māori, kāore te hinonga e whai ana kia puta he hua taha moni i āna mahi. I whakawhiwhia a Te Mātāwai ki āna whiwhinga tuatahi i te Karauna i te 20 o Huitanguru 2017, ka mutu e uru atu ana ngā mahi mai i taua rā ki ngā tapeke o te wā o mua atu. I mua atu i tērā i utua e Te Puni Kōkiri ngā utu orokohanga i ngā pūtea i tāpaea ki a rātou e te Karauna. I runga i tēnei, ko te takiwā whakatairite ko te rima marama. Ko ngā tauaki pūtea mō Te Mātāwai ka haere ki te 30 o Pipiri 2018, ka mutu i whakamanahia e te Poari i te 31 o Whiringa-ā-nuku 2018.

2 Whakarāpopotonga o ngā kaupapa here kaute tāpua

2.1 Te tūāpapa o te whakariterite i ngā tauaki pūtea

Kua whakaritea ngā tauaki pūtea i runga i te whakaaro he whakahere tēnei ka tū tonu ki tua, ka mutu i taurite te whakahāngaitia o ngā kaupapa here kaute i te roanga atu o te tau.

Tauaki mō te ū ki ngā tikanga e rite ana

Kua whakaritea ngā tauaki pūtea nei i runga i te whai kia ū, kia hāngai ki ngā paerewa kaute a te PBE. Kua whakaritea ngā tauaki pūtea i runga i ngā paerewa kaute o te PBE Tānga 2 me te Tono Rūnā Whākitanga (RDR). Ka hāngai ngā paearu o te Tānga 2 ina iti iho i te \$30 miriona ngā whakapaunga a te hinonga, ka mutu kāore ōna haepapa tūmatanui. E ū ana ngā tauaki nei ki te Ngā Tikanga Kaute e Whakaehia Whānuitia ana i Aotearoa.

Te moni e tāpaea ai ngā tauaki pūtea

E tāpaea ana ngā tauaki pūtea ki te tāra o Aotearoa ka mutu e whakaawhiawhitia ana te uara ki te tāra tata (NZ\$)

Paewae Haupū Rawa mō te Whare, te Rawa, te Taputapu

E whakahaere ana a Te Mātāwai i te paewae haupū rawa o te \$5,000 kei waho te GST. Kāore anō i hokona he hua pūmau e eke ana ki tēnei paewae mohoa nei.

2.2 Te tuku pūtea a Te Mātāuru

Tuku pūtea haumitanga ai a Te Mātāwai ki ngā hapori mā roto i Te Mātāuru, ka mutu he takuhe matawhāitihiā ēnei. Ko te takuhe matawhāiti ko ērā momo takuhe kāore e here ana i Te Mātāwai kia whakawhiwhia te takuhe i te tāpaenga o te tono takuhe. Ko te takuhe matawhāiti e nui ana ōna here ka noho mai ki te rā utu takuhe tōmua, ina whakaheia rānei ngā here o te takuhe. Ko te here he tūāmahī me mātua tutuki e āhei ai ngā pūtea. Kāore a Te Mātāwai e tuku takuhe matawhāiti kāore ōna here hira.

2.3 Whakawhiwhinga

Kei raro nei ngā whakamārama mō ngā kaupapa here kaute tauwhāiti mō ngā whakawhiwhinga tāpua:

Whiwhinga mai i te Karauna

I whakawhiwhia a Te Mātāwai ki te tahua e te Karauna mō ngā whāinga kua takoto mai ki te tauaki whakatutuki mahi e tūmanakohia ana. E kiā ana ngā whakawhiwhinga mai i te Karauna he pūtea whakawhitenga-kore.

Ko te nuinga o ngā pūtea a Te Mātāwai ka ahu mai i te Karauna. E herea ana te āhua o te whakamahi i ngā pūtea nei ki te whakatutuki a Te Mātāwai i ngā whāinga kua takoto mai ki te ture whakatū i a ia me te ārohinga e hāngai ana a te kaituku. Ki te mōhio o Te Mātāwai kāore he here ki ngā pūtea, e kīia ana he whakawhiwhinga i te wā e whakawhiwhia ai. E kīia ana tēnei ko te tīmatanga o te takiwā rohenga pūtea e hāngai ana ki taua pūtea. Kua whakatauria te uara tōkeke o ngā whiwhinga mai i te Karauna, e taurite ana ki ngā rahinga kia utua i ngā whakaritenga tuku pūtea.

Whiwhinga mai i te huamoni

Ka whakaaturia te whiwhinga mai i te huamoni i runga te tikanga huamoni whaihua. Ka kīia te huamoni me etahi atu whiwhinga he pūtea whakawhitit.

2.4 Moni ukauka me ūna ritenga

Ka uru atu ki te moni ukauka me ūna ritenga te ukauka kei te ringa, ngā moni tono noa i te pēke, me ētahi atu pūtea haumitanga ka taea noatia atu, e toru marama iti iho te roa i tohua ake kia eke te haumitanga, me te tarepa pēke.

2.5 Te hunga noho nama mai me ētahi atu nama mai

Ko te hunga noho nama penapoto mai me ētahi atu nama mai ka whakaaturia ki tōna uara mata, me te whai whakaaro anō ki te waimaerotanga

2.6 Te hunga noho nama atu me ētahi atu nama atu

Ka whakaaturia te hunga noho nama penapoto atu me ētahi atu nama atu ki ō rātou uara mata.

3 Whiwhinga

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Whiwhinga mai i te Karauna	14,948,000	3,500,000
Huamoni	275,637	9,387
Ētahi atu whiwhinga	241	1,086
Tapeke whiwhinga	15,223,878	3,510,473

I whakawhiwhia a Te Mātāwai ki te (2018: \$3 miriona, 2017: 2.5 miriona) hei pūtea whakahaere, a Te Mātātupu ki te (2018: \$1 miriona, 2017: \$1 miriona) hei pūtea rangahau i te whakarauoratanga o te reo Māori, me te (2018: \$10.8 miriona, 2017: \$kore) ki Te Mātāuru i te tau 2018. I whakawhiwhia anō a Te Mātāwai ki te \$131k mō ngā nama a Te Pūtahi Paoho kāore i ea.

4 Ngā pūtea a Te Mātāuru me Te Mātātupu

Te pūtea a Te Mātāuru

I whakawhiwhia a Te Mātāwai e te Karauna ki te rohenga pūtea \$10.8 miriona i te tau 2018 hei tuku pūtea ki ngā hapori mō te whakarauora i te reo Māori. Ka whakaaturia e Te Mātāwai ngā whakapaunga e pā ana ki ēnei pūtea ina tutuki ngā here o te whakatutukinga mahi i te kaitono pūtea (tirohia te whakamārama 2.2), i te tau 2018 e \$585k tēnei whakapaunga. I te tau 2018 e \$6.213 miriona i whakaaehia e te poari o Te Mātāwai hei haumitanga, ka whakaaturia ngā here o te whakatutuki mahi (me te whakaatu i ngā utu) hei te 2019.

Te pūtea a Te Mātātupu

I whakawhiwhia a Te Mātāwai e te Karauna ki te rohenga pūtea \$1 miriona i te tau 2018 hei rangahau i te whakarauoratanga o te reo Māori. E whanake tonuhia ana te hōtaka rangahau, ka mutu ka whakamahia ngā pūtea hemihemi i te tau 2019.

5 Ētahi atu utu

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Utu arotake mō te arotake i ngā tauaki pūtea o tēnei tau	52,000	23,125
Utu arotake mō te arotake i ngā tauaki pūtea o te tau o mua atu	16,000	-
Utu rīhi tari	43,626	11,691
Taputapu tari me te tahitahi whare	15,264	8,028
Te tā me te hoahoa	83,339	7,747
Hanga IT (kei raro i te paewae whakapaunga hanga whare)	21,560	30,132
Ngā utu hui (te haereere, te kai, te rūma hui)	181,703	39,109
Mātanga	151,972	18,286
Whakamāoritanga	48,300	3,780
Ētahi atu utu whakahaere	31,644	-
Te pānui	5,303	-
Utu pēke	111	696
Te raihana	69,645	-
Huamoni	1,603	-
Tapeke o ētahi atu utu	722,070	142,594

6 Utu kaimahi

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Utu ā-tau, ā-haora	338,137	66,782
Mahere tāpaenga kua tautuhia tāpaenga a te rangatira	8,646	1,366
Tapeke utu kaimahi	346,783	68,148

7 Moni ukauka me ūna ritenga

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Moni ukauka i te pēke - pūkete haki	80,190	38,930
Moni ukauka i te pēke - pūkete penapena	1,372,971	2,777,324
Rīanga kāri haere	60,000	60,000
Pūtea penapoto	13,500,000	-
Tapeke moni uka me ūna ritenga	15,013,161	2,876,254

(a) Rīanga kāri haere

He pūtea penapena wā motuhake tā Te Mātāwai mō te \$60,000 kei te ASB ka eke i te 7 rā hei tāhuhu mō te pēke mō te kāri haere i tukua ki a APX Travel Management. E 2.20% te utu huamoni.

(b) Pūtea penapoto

E kawe ana te pūtea penapoto i te utu huamoni kei waenga i te 2.95% me te 3.10% (2017: kore). Ka eke ngā pūtea penapoto nei i te 90 rā nei.

Kei roto anō i te moni uka me ūna ritenga tētahi \$111k mō ngā utu i ara ake i Te Pūtahi Paoho. Tirohia te whakamārama 10 mō ngā kōrero whāiti.

8 Hohoko me ētahi atu nama kia utua

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Ngā utu hohoko	1,148,841	199,821
Te katoa o ngā hohoko me ētahi atu nama kia utua	1,148,841	199,821

9 Taunahatanga takuhe kaimahi

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Utu ā-tau takahui	6,535	2,102
Whakamatuatanga ā-tau	17,124	4,671
Te katoa o tēnei wā	23,659	6,773

10 Ngā whakawhirinakitanga

I turakina e Te Ture mo te reo Māori 2016 a Te Pūtahi Paoho ka whakawhitihia ngā hua me ngā taunahatanga katoa ki Te Mātāwai. I utua e Te Puni Kōkiri tētahi \$131k ki Te Mātāwai i te tau 2018 hei utu i ngā taunahatanga e pā ana ki Te Pūtahi Paoho. I te tau pūtea 2018, kua utua e Te Mātāwai tētahi \$20k mō ngā whakapaunga e pā ana ki Te Pūtahi Paoho me te tae mai anō o ngā kōrero e hāngai ana me ngā taunakitanga whakapaunga. Kua oti, kua whakaaehia e te Poari ngā arotakenga tauaki pūtea whakamutunga ki te 31 o Poutūterangi 2017 mō Te Pūtahi Paoho. I runga i tēnei, e puritia ana e Te Mātāwai tētahi pūtea \$111k te rahi.

11 Paiherenga rawa me ngā rīhi whakahaere

I te 30 o Pipiri 2018 kāore he paiherenga rawa a Te Mātāwai (2017: kore).

Whakahaerenga rīhi hei tā te kairīhi

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Kaua ki tua atu o te tau kotahi	66,491	3,266
Ki tua atu o te tau kotahi engari kaua ki tua atu o te rima tau	208,766	-
Ki tua atu o te rima tau	-	-
Te katoa o ngā rīhi whakahaere tē taea te whakakore	275,257	3,266

E utua ana te rīhi mō te tari o tēnei wā i ia marama.

I te Pipiri 2018 ka whakaritea e Te Mātāwai tētahi whakaetanga kia roa ake ai te rīhi i te tari. Kua kuhuna atu ngā utu rīhi ki ngā paiherenga whakahaere o runga ake nei.

Paiherenga a Te Mātāuru

I te mutunga o te tau i whakaaehia, i paiherea a Te Mātāwai ki te haumitanga mō te \$6.213 miriona i raro i Te Mātāuru. Tirohia te whakamārama 4 mō ngā kōrero whāiti.

12 Ngā whakawhitiwhiti ki ngā rōpū whai pānga mai

Kāore i āta whākina ngā whakawhitiwhiti ki ngā rōpū whai pānga mai ka taka mai ki raro i ngā tikanga o te kaiwhakarato, o te kiritaki/ringa whiwhi mō ngā whakaritenga me ngā here kāore i nui ake, i iti iho rānei te arotau i ērā ka hāpaitia e Te Mātāwai mēnā i mahi tahī ia ki aua rōpū, mō aua take anō ā-whanganga nei.

Ngā whakawhitiwhiti ki ngā kaimahi whakahaere matua

Puretumu kaimahi whakahaere

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Mema Poari		
Mema tūranga pūmau te ritenga	12	12
Taiutu Poari	320,250	132,494
Tima Tumu Whakahaere		
Mema tūranga pūmau te ritenga	1	1
Tumu Whakarae	197,265	68,148
Te katoa o ngā kaimahi tūranga pūmau te ritenga	13	13
Te katoa o ngā puretumu kaimahi whakahaere matua	517,515	200,642

Kua kawea ake e Te Mātāwai he inihua mo te Taunaha me te Tiaki Mātanga i te tau pūtea mō te āhua ki ngā taunaha, ngā utu rānei ki ngā mema Poari.

13 Ngā āhuatanga nui i pā i muri i te ekenga o te rā kaute

Kāore he āhuatanga nui i pā i muri i te ekenga o te rā kaute.

14 Taiutu

Taiutu mema Poari

I utua tētahi wāhi o ngā taiutu Poari e Te Puni Kōkiri mai i te tahua e puritia ana e rātou hei whakatū i Te Mātāwai i te tau 2017, \$181k tā rātou i utu ai. Nā Te Mātāwai i utu ngā taiutu poari katoa i te 2018.

	Tūturu 2018 \$	Tūturu 2017 \$
Mema Poari		
Waihoroi Shortland	36,540	33,495
Mereana Selby	36,540	36,540
Robin Hapi	22,470	20,598
Bentham Ohia	22,470	22,470
Pānia Papa	22,470	22,470
Jeremy Tātere MacLeod	22,470	22,470
Prof Rawina Higgins	22,470	20,598
Hēmi Dale	22,470	-
Dr Hiria Hape	22,470	22,470
Dr Cathy Dewes	22,470	22,470
Dr Ruakere Hond	22,470	22,470
Paulette Tamati Elliffe	13,107	-
Te Manahau Morrison	22,470	22,470
Nuki Tākao	9,363	22,470
Willie Jackson	-	22,470
Te katoa o ngā taiutu Poari	320,250	313,461

Te katoa o ngā taiutu o te tau ā-taumata utu mō ngā kaimahi ki te 30 o Pipiri:

	Tokomaha o ngā kaimahi	
	2018	2017
\$190,000 - \$200,000	1	-
Te katoa o ngā kaimahi	1	-

Te taetae ake a te Poari mo te takiwā ki te 30 o Pipiri 2018

	07/17	08/17	09/17	10/17	11/17	12/17	02/18	03/18	04/18	05/18	06/18
Waihoroi Shortland				Zoom							
Mereana Selby											
Ruakere Hond											
Jeremy Macleod				Zoom						Waea	
Robin Hapi											
Bentham Ohia											
Rawinia Higgins											
Hiria Hape											
Nuki Takao							Irihaina i te Poari i te Whiringa-ā-rangi 2017				
Hēmi Dale											
Pānia Papa											
Scotty Morrison		Waea				Waea					
Paulette Tamati-Eliffe	I eke ki te Poari i te Whiringa-ā-rangi 2017						Waea				
Cathy Dewes		Waea									

Tohu

I tae atu

Kāore i tae atu

15 Whakamārama mō ngā tīhoinga nui i te rohenga pūtea matua

Tauaki moni whiwhi whānui me ngā utu

Whiwhinga huamoni: I neke atu ngā whiwhinga huamoni tūturu i te tāpuinga pūtea, e \$275,637 te neke atu

I hua mai ngā whiwhinga huamoni i ngā pūtea whakawhiwhi a te Karauna mō Te Mātāru kāore anō i utua. Kāore tēnei whiwhinga i uru ki ngā tāpuinga moni mō te 2018, kāore hoki i mōhiotia āhea tohaina ai te pūtea. Tirohia te whakamārama 4. Ahakoa te kore e tohu pūtea a Te Mātāwai mō ngā whiwhinga huamoni i te 2017/18, e aroturuki tonuhia ana e ia ngā hiahia kapewhititi me te tāpae moni hei pūtea penapena wā motuhake kia hiahiatia.

Utu kaimahi: I neke atu ngā utu kaimahi tūturu i te tāpuinga pūtea, \$134,754 te neke atu

I neke atu ngā utu kaimahi i tērā i tāpuia mō te 2018 i te neketanga atu ki te kaimahi pūmau kia kore ai e mate ki te whakawhirinaki ki te kaikirimana (tīma Kaitiaki). I whakaaehia e te Poari te tauira whakahaere o te Ānga Kāhui i te 17 o Whiringa-ā-nuku 2017 me tētahi hanganga kaimahi pūmau mā Te Mātāwai.

Utu whakapāpātanga hapori a te Poari: I iti iho ngā utu tūturu mō te whakapāpātanga hapori a te Poari i tērā i tāpuia, \$150,000 te iti iho

I te 2018 ka whakamanahia te whakahaerenga Ānga Kāhui. I whakamahia te tāpuinga i whakaritea e te Poari mō te whakapāpātanga hei utu i ngā utu mō ngā Pae Motuhake i ngā rohe.

Pae Motuhake: I neke atu ngā utu tūturu mō ngā Pae Motuhake i te tāpuinga, \$189,153 te neke atu

I runga anō i tēnei, i te 2018 ka whakamanahia te whakahaerenga Ānga Kāhui. I whakamahia te tāpuinga i whakaritea e te Poari mō te whakapāpātanga hei utu i ngā utu mō ngā Pae Motuhake i ngā rohe.

Te Mātātupu: I neke atu ngā utu mō Te Mātātupu i tērā i tāpuia, e \$449,000 te neke atu

I te 2018 ka whakahaere tonuhia e Te Mātāwai te hōtaka rangahau i whakaaehia mō te 2016-2019. Kāore i whakaritea he pūtea mō te rohenga pūtea matua 2017/18, ka mutu ka whakaurua atu tēnei ki te tūāoma hōtaka rangahau ka whai mai ā te 2018/19.

Kura Reo: I neke atu ngā utu tūturu mō te Kura Reo i tērā i tāpuia, \$120,000 te neke atu

I whakaaehia e te Poari te tautoko tōtahi i ngā Kura Reo o Waimārama me Ōtaki i mua i te whakamanahia o te tukanga whakatau tohangā pūtea. Kāore i tāpuia he pūtea mō ēnei i te rohenga pūtea ake.

Te Mātāuru: I neke atu ngā utu tūturu mō Te Mātāuru, e \$585,289 te neke atu

Kāore i whakaritea ōkawatia e te Poari he pūtea mō te 2017/18. Tirohia te whakamārama 4.

Ētahi atu utu: I neke atu ngā utu mō ētahi atu utu i tērā i tāpuia, e \$50,870 te neke atu

I te 2018 e tauwhiowhiro ana a Te Mātāwai ki te tauira whakahaere hou, ka nui ake ngā utu haere i tērā i whakaarohipia ki te tautoko i ngā Pae Motuhake ki te whanake i ngā mahere haumitanga a ngā Kāhui me te aromataawai tono haumitanga.

Utu tautoko i te tīma Kaitiaki: I iti iho ngā utu tautoko i te tīma Kaitiaki i tērā i tāpuia, e \$477,716 te iti iho

I iti iho ngā utu tautoko Kaitiaki i tērā i tāpuia nā te tauwhiowhiro ki te kaimahi pūmau me te tauwhiowhiro ki te tauira whakahaere hou.

Tāpiritanga A: Rārangi Whakahaere

Tari: Te Mātāwai
Papa 4, Hot Yoga Whare
139 Featherston Tiriti
Te Whanga-nui-a-Tara 6011

Wāhitau Pōhi: Pouaka Poutāpeta 844
Te Whanga-nui-a-Tara 6140
Waea: 64 4 4998907
Paetukutuku: www.temataawai.maori.nz
Īmēra: patai@temataawai.maori.nz

Kaiarotake: Te Mana arotake o Aotearoa
Te Whanga-nui-a-Tara
Mā te Kaiarotake Matua me te Tumuaki o te Mana Arotake

Pēke: ASB Bank, Te Whanga-nui-a-Tara

